

Alimentation et régions. Actes du colloque 'Cuisines, régimes alimentaires, espaces régionaux'. Nancy, 24-27 septembre 1987, réunis par Jean Peltre et Claude Thouvenot. Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1989. 523 p., ill., tab., graf., krt.; ISBN 2-86480-363-1.

Niet de volkskundigen, historici of diëtisten zijn de initiatiefnemers van dit internationaal symposium over de regionale keuken geweest, maar de geografen. Dat valt te merken aan taal, kleur en invalshoek van een aantal van de 34 bijdragen die nu eens niet uitgaan van het eten maar van de ruimte. De voor wetenschappelijke fijnproevers meest exotische is wel die van de Franse onderzoekster *C. Rolland-May*, die de eetgewoonten in Elzas-Lotharingen onder het geleerde en militante snijmes van het door haar ontwikkelde theoretisch concept 'organisation spatiale floue' (of 'fuzzy geographical space') legt. Na ettelijke schema's en computergestuurde kaarten over variabelen die in het aanhangsel ineens zuurkool, hutspot, groentesoep en pizza heten, blijkt ze daarmee te bedoelen dat grenzen tussen regionale eetgewoonten nooit scherp te trekken zijn. Zo hoeft het voor mij dus niet. Meer was ik gecharmeerd van een tweetal, ook overvloedig van grafieken en kaarten voorziene bijdragen door *A. Vallée* en *J. Rouffignat* over de veranderingen in aantal en lokatie tussen de traditionele, de gastronomische en de fastfood-restaurants in de stad Québec, kruispunt van de Amerikaanse en de Franse eetcultuur. Het fastfood (de 'néo-restauration') wordt op zijn beurt onderscheiden in kipsector (wie kent niet de kruidige Kentucky-kip van kolonel Saunders, inderdaad de pionier van het fastfood in Québec, waar al in 1963 zo'n kipgaarkeuken geopend werd), hamburgersector, hot-dogsector, croissantsector, enz., en daarbinnen weer in de pre-McDonald- en post-McDonald-periode. De postmoderneren blijven ons gespaard. Het blijkt een zeer complexe materie, die per stadsdeel een verschillende ontwikkeling doormaakt hoewel per saldo eigenlijk alle sectoren er wel bij varen. In elk geval kan de lezer zich hier tenminste iets bij voorstellen.

Enige hilariteit kon ik bij het lezen van deze plechtstatige vormen van wetenschap met hun ritueel geleerdentaaltje niet steeds onderdrukken. Ik zal de laatste zijn om eten als een trivialiteit te beschouwen, maar de afstandelijke, vaak pompeuze, soms dodelijke ernst waarmee eetgewoonten hier onder theoretische modellen worden platgeslagen, doet de lezer er af en toe aan twijfelen of de auteurs uit eigen ervaring weten wat eten is en wat daar allemaal bij te pas komt. Het is àl reductionisme wat de klok slaat. Dat geldt nog meer voor het eerste, methodologisch artikel van de bundel, waar een pretentieuze sociologenjargon vanaf druipt. *E. Calvo* probeert daarin de verscheidenheid aan eetgewoonten in de 'maatschappelijke macro-ruimte' te plaatsen en een analyseschema voor de onderzoeker te ontwerpen. Ervan uitgaand dat verscheidenheid aan eetgewoonten een constante is, zijn volgens hem vier verschillende 'typologieën' oftewel verklaringsschema's denkbaar, namelijk op basis van:

- ruimtelijke criteria: eetgewoonten als kenmerkend bestanddeel van ruimtelijke gehelen, hetzij 'natuurlijke' (zoals bergdalen of laagvlaktès) hetzij cultureel bepaalde (regio's of naties), eventueel in functie van geografische determinanten zoals bijvoorbeeld de beschikbaarheid van voedsel;
- sociale ordening (het statuuselement van voeding);
- culturele praktijken (wijzen van bereiding, conservering, consumptie, taboes, ritueel, symboliek, enz.) en
- acculturatieprocessen. Calvo, specialist op laatstgenoemd gebied, gebruikt hiervoor omstandige definities doch bedoelt gewoon dat (im)migratie spreiding maar ook vermenging van eetgewoonten met zich meebrengt. Zie onze grote steden.

Wie de hindernis van zulk Frans intellectuelenjargon eenmaal heeft genomen, vindt echter een grote verscheidenheid aan informatieve en analytische artikelen in deze bundel. Niet de geringste verdienste ervan is dat de grenzen van continenten en culturen nu eens echt worden over-

schreden: naast Frankrijk, Spanje en zowel Frans- als Engelstalig Canada, vinden we bijdragen over Finland, Turkije, Algerije, Thailand en Polynesië. Verschillende artikelen gaan bewust uit van de eenheid van culturele regio's over de landsgrenzen heen: het Bovenrijngebied, Ottomaans Turkije, de Keltische wereld. Calvo's schema blijkt nu inderdaad een geschikt middel om de bijdragen uit deze bundel volgens een aantal invalshoeken te ordenen. De sociale invalshoek is hier minder prominent aanwezig, tenzij misschien in het frequente onderscheid tussen stad en platteland. Maar *Jean-Louis Flandrin* wijst er in zijn korte (en niet nieuwe) bijdrage over regionale smaken vóór de negentiende eeuw terecht op dat het sociaal onderscheid in het verleden veel meer door de bereidingswijzen dan door de keus van de voedingsmiddelen zelf tot uitdrukking werd gebracht, en juist die bereidingswijze blijft veelal de grote onbekende. De belangrijkste invalshoek van de bundel is echter, in overeenstemming met de dominante trend van dit ogenblik, de culturele. De geografische verscheidenheid kan dan worden onderzocht aan de hand van de keuze van de voedingsmiddelen (rijst, olijven, kaas, vis, varkensvlees), het kookgerei, de basisoperaties (roken, zouten, koken, roosteren, stoven, laten gisten), de meer complexe bereidingswijzen van de verschillende schotels en de menu's, de symbolische functies of connotaties van voedsel, de verspreidingsmechanismen (typen restaurants en hun aanbod, of winkels, zoals geanalyseerd in een aardig artikel van de Canadese volkskundige *Lise Cyr* over het aanbod van een plattelandswinkel in Gaspé, Oost-Canada), enz. Het acculturatieaspect komt naar voren in onderzoek naar de verhouding tussen oude en nieuwe gerechten in Normandië, naar Ierse voedingsgewoonten op het platteland van Franstalig Québec (dit goed opgebouwde en helder geschreven artikel van de Canadese volkskundige *Claude Bourguignon* is naar mijn mening een van de meest geslaagde), en naar de penetratie van buitenlands fastfood, zoals hierboven genoemd. Meerdere invalshoeken worden verenigd in de fraaie bijdrage van *Guy Mergoil* naar de reden waarom de stokvis (estofinado) een typisch regionaal gerecht van het hoog en ver van de zee gelegen Rouergue en Quercy in Zuid-Frankrijk is geworden. Mergoil gaat de legenden rond de invoering van het gerecht na (door Noordeuropese Compostela-pelgrims of wolhandelaren, dan wel door soldaten die in 1672 aan de bezetting van de Noordnederlandse gewesten door Lodewijk XIV hadden deelgenomen) en concludeert dat de stokvis vanouds in de regio bekend was maar pas door de verspreiding van de aardappel tot een kenmerkend en wijdverspreid regionaal gerecht is geworden, eerst onder de arme plattelandbevolking, daarna onder de rijken, als symbool van de regionale identiteit.

Erg veel samenhang vertoont deze bundel niet, zoals *Claude Thouvenot* in zijn korte nawoord ook ruitelijk erkent. Daarvoor is het regiobegrip als zodanig te weinig gedifferentieerd. Ideeën vindt men er echter genoeg, samen met enkele mooie gevalstudies. Het mag een verdienste heten dat de congressleiding niet alleen bewust heeft gezocht naar grensoverschrijding tussen de vakgebieden en de landen, maar daar in een aantal gevallen ook in is geslaagd. — *Willem Frijhoff.*

Barber, Paul. *Vampires, burial and death. Folklore and reality.* New Haven and London: Yale University Press, 1988. viii + 236 p., 3 ill.; ISBN 0-300-04126-8.

Verhalen over doden die geen rust vinden in het graf en de levenden bedreigen komen over de gehele wereld voor. Aan deze levende doden, in Europa meestal vampiers genoemd, wordt ook een aantal eigenschappen toegedicht die over de gehele wereld grote overeenkomsten vertonen. Van de levende dode wordt bijvoorbeeld altijd gezegd dat zijn (of haar) lichaam niet ontbindt en het bloed vloeibaar blijft. Ook zou er vaak bloed uit de mond van de vampier sijpelen.

Barber gaat er in zijn boek van uit dat het volksgeloof over vampieren ontstaan is vanuit de wens een aantal onverklaarbare gebeurtenissen met betrekking tot de dood en de ontbinding van het lichaam te verklaren. Om er achter te komen hoe dit geloof nu precies gefunctioneerd heeft, behandelt hij eerst een aantal gedetailleerde verslagen van het opgraven van een vampier, zoals dat tot in de twintigste eeuw nog op de Balkan regelmatig plaatsvond. Uit deze verslagen, die door ambtenaren en artsen werden opgesteld, wordt duidelijk hoe de lokale bevolking het lijk van een vampier herkende en welke methoden men hanteerde om zich tegen een vampier te bescher-

men. Vervolgens werden deze gegevens vergeleken met wat de medische wetenschap over dood en ontbinding weet. Het blijkt dat er voor alle eigenschappen die het lichaam van een vampier in het volksgeloof toegedicht kreeg een rationele medische verklaring bestaat. Barbers conclusie is derhalve gelijk aan zijn uitgangspunt. Het geloof in vampiers ontstond omdat men probeerde een verklaring te vinden voor een aantal merkwaardige verschijnselen. Was eenmaal een acceptabele verklaring gevonden dan werd deze weer gebruikt om een volgend geval van vampirisme te verklaren. Zo bleef dit volksgeloof, dat trouwens maar gedeeltelijk overeenkwam met de nu zo bekende literaire Dracula-variant, eeuwen voortleven.

Barber concentreert zich in dit boek op Europa en daarbinnen voornamelijk op de Balkan. De fysische verschijnselen die aan het vampiergeloof ten grondslag liggen komen echter, zoals gezegd, over de gehele wereld voor. Andere culturen hebben voor deze verschijnselen andere verklaringen gegeven. Barber geeft hiervan enkele voorbeelden. Zo geloven de Galela, een volk dat in Indonesië woont, dat personen die plotseling sterven in het dodenrijk bloed drinken. Dit geldt bij hen als verklaring voor het feit dat bij sommige doden er bloed uit de mond blijft sijpelen. – Hans van Koolbergen.

Bartlett, Robert. *Trial by fire and water. The medieval judicial ordeal.* Oxford: Clarendon Press, 1988. x +182 p., 3 krt., ; ISBN 0-19-822735-3 (pb.).

Dit boek is niet zo maar een geschiedenis van de twee belangrijkste godsoordelen tijdens de middeleeuwen, van de water- en de vuurproef. Die geschiedenis wordt al in de eerste dertig pagina's geschetst. De vuurproef kon betekenen dat de hand van de verdachte in heet water werd gehouden of anders dat hij heet ijzer moest vasthouden of daarop moest lopen. Bij de waterproef werd de verdachte geheel in koud water ondergedompeld, bijvoorbeeld in een poel of in een rivier. Was hij of zij onschuldig, zo was de redenering achter beide godsoordelen, dan zou God dit direct kenbaar maken: van enige verbranding van de handen of de voeten zou dan niets te bespeuren zijn, zoals de man of vrouw bij de waterproef eenvoudig zou blijven drijven. Het zijn inderdaad, zoals Bartlett opmerkt, rituelen die nu nog maar moeilijk te begrijpen zijn en die voor ons dan ook eenzelfde fascinatie bezitten als de onbekende gebruiken en overtuigingen die antropologen in andere culturen onderzoeken.

In de resterende 140 pagina's van zijn boek tracht Bartlett echter een nieuwe verklaring te vinden voor de plotselinge afname van de beide godsoordelen in de dertiende eeuw. Daarbij verzet hij zich tegen oudere verklaringen van bijvoorbeeld H.C. Lea en R.C. van Caenegem, maar ook tegen meer recente interpretaties van Peter Brown en Paul Hyams. Al die verklaringen zijn hem te functionalistisch. Steeds wijzen de auteurs op bepaalde maatschappelijke veranderingen die aan het verdwijnen van de godsoordelen vooraf zouden zijn gegaan. De verklaringen zijn zeer verschillend. Van Caenegem spreekt bijvoorbeeld over een "modernization demanded by more advanced social structures and a higher intellectual level", Brown over een "shift from consensus to authority". Maar tegelijk hebben al deze auteurs eenzelfde functionalistische uitgangspunt gehanteerd. Immers, met deze grootscheepse veranderingen in de maatschappij als geheel zou het godsoordeel zijn vroegere functie verloren hebben. Met andere woorden: in de twaalfde eeuw zouden zich bepaalde maatschappelijke veranderingen hebben voorgedaan, die toen al leidden tot een afname van het godsoordeel maar die uiteindelijk in de dertiende eeuw het hele ritueel nagevoeg deden verdwijnen.

Wat deze verklaringen problematisch maakt is dat het godsoordeel, zoals Bartlett overtuigend aantoont, juist in de twaalfde eeuw zijn grootste bloei beleefde. Van een crisis in de maatschappelijke functie van het verschijnsel was geen sprake. Wat wel kan worden vastgesteld is een sterk afnemend vertrouwen van de geestelijkheid in het godsoordeel. Uiteindelijk, op het Vierde Lateraanse Concilie in 1215, werd het godsoordeel zelfs officieel afgeschaft. Voor Bartletts functionalistische tegenstanders is dit nooit meer geweest dan een wat late, niet al te belangrijke bekrachtiging van maatschappelijke ontwikkelingen die al veel eerder hadden ingezet. Voor Bartlett

zelf is het Concilie echter het cruciale breekpunt geweest. Het was juist deze formele afschaffing die het ritueel deed verdwijnen en niet omgekeerd.

De grote verspreiding van het godsoordeel was al op gang gekomen in de negende eeuw. Hoewel van Frankische origine drong het godsoordeel met de verbreiding van het christendom in die periode in geheel Europa door om tenslotte, in de twaalfde eeuw, te fungeren als een volledig aanvaard juridisch instrument. De justitiële bronnen uit deze periode, of het nu de 'criminele' of de 'civiele' rechtspraak betreft, bevatten talrijke godsoordelen op de meest uiteenlopende gebieden: niet alleen bij eigendomskwesaties, diefstal of seksuele vergripen, maar ook bij ketterij en toverij. Vergeleken met de andere gerechtelijke procedures die toen gebruikelijk waren, bleven zij overigens zeldzaam. Als een rechtbank voor het godsoordeel koos, dan was dat alleen, als andere procedures om de precieze toedracht van het gebeurde te achterhalen tekort waren geschoten. En zelfs in die gevallen deden de rechters eerder een beroep op de eed, een van de belangrijkste elementen in de toenmalige rechtspraak. Toch neemt dit niet weg, aldus Bartlett, dat het godsoordeel een normaal onderdeel vormde van de kerkelijke en wereldlijke rechtspraak. En dat verschaft hem dan de mogelijkheid in te gaan tegen het consensus-model dat door Brown en Hyams is geschilderd.

Volgens deze auteurs, beiden sterk beïnvloed door het moderne antropologische onderzoek, functioneerde het godsoordeel vóór de twaalfde eeuw vooral als een 'instrument of consensus'. Binnen de kleine 'face-to-face' gemeenschappen van die tijd had de rechtspraak als voornaamste doel het herstellen van de onderlinge vrede, wanneer deze door het een of andere vergrijp was verstoord. De voornaamste functie van het godsoordeel was dan ook therapeutisch, het spectaculaire, in het openbaar voltrokken ritueel had een 'reassuring and peace-creating' effect. Met deze ceremonie werden de cohesie en consensus binnen de gemeenschap uiteindelijk versterkt. Bartlett stelt echter dat dit model, ontleend aan weinig gecompliceerde samenlevingen, moeilijk kan worden toegepast op de maatschappij van de hoge middeleeuwen, waarin de rechtspraak al een zeer formeel en zeer complex karakter had verworven. De godsoordelen waren zeker geen zaak van kleine, min of meer autonome gemeenschappen, maar van gerechtshoven, waarin vertegenwoordigers van de kerkelijke en wereldlijke overheden alle macht bezaten. Het verdwijnen van de godsoordelen was dan ook geen gevolg van een algehele maatschappelijke verschuiving van 'consensus' naar 'authority'. De proeven maakten allang deel uit van deze toegenomen hiërarchie en hadden van het begin af aan een belangrijk politiek instrument gevormd. Het enige dat de historicus kan constateren, aldus Bartlett, is dat het Lateraanse Concilie, waar een hervormingsgezinde stroming de overhand had gekregen, de godsoordelen voortaan verbood, omdat het om verschillende redenen de deelname van geestelijken aan deze handelingen niet langer geoorloofd achtte. Daarmee verloor het godsoordeel, dat tenslotte gebaseerd was op een precieze kerkelijke liturgie, ook meteen iedere betekenis. En dat veroorzaakte grote problemen voor de wereldlijke overheden, die nog steeds behoefte hadden aan een dergelijk laatste middel. Wat dan ook gebeurde, was dat hiervoor een nieuw instrument in de plaats werd gebracht. Zo werden in Engeland de al bestaande 'juries of presentment' omgevormd tot 'trial juries'. Voortaan konden zij over de schuld of onschuld van de beklagde beslissen. Op het vasteland werd voor een andere oplossing gekozen. Daar werd in het algemeen de gerechtelijke tortuur ingevoerd. Kortom, het waren niet de opkomst van de inquisitoire procedure en de hiermee gepaard gaande verbreiding van de tortuur die het godsoordeel zijn vroegere functie deden verliezen, zoals met name Van Caenegem heeft betoogd. Het proces is precies andersom verlopen. Bovendien wordt nu ook duidelijk hoe godsoordeel en tortuur, als laatste middel in een geheel reguliere juridische bewijsvoering, min of meer dezelfde functie vervulden. Het godsoordeel was een veel rationeler instrument dan Van Caenegem en andere rechtshistorici telkens hebben aangenomen.

Bartlett besluit zijn betoog met een kort overzicht van de 'nasleep' van de godsoordelen in de vroeg-moderne periode. Het gaat dan vooral om de waterproef toegepast op vermeende toveressen, een middel dat soms op uitdrukkelijke last van lagere overheden, maar vaker door een 'lynch mob' nog regelmatig werd toegepast. Daarbij laat hij wijselijk in het midden of het hier een 'survival' van de middeleeuwse rituelen of slechts een 'revival' betrof. In een afsluitend hoofd-

stuk gaat de auteur tenslotte in op een aantal bredere implicaties, die ook voor volkskundigen interessant zijn. In hoeverre mogen de godsoordelen bijvoorbeeld gezien worden als een 'heidens' relict dat de kerk van de middeleeuwen slechts heeft bezoedeld? Terecht stelt hij dat een bestempeling als 'heidens' slechts een moreel oordeel behelst en ons niet verder helpt in enig begrip van de middeleeuwse samenleving. Het godsoordeel was weliswaar van Frankische oorsprong, maar daarna werd het een aanvaarde christelijke institutie, zoals het in 1215 weer als onchristelijk werd verworpen. In die laatste veroordeling werd het ritueel tevens als irrationeel, als een verwerpelijke vorm van bijgeloof afgedaan, termen die Van Caenegem eenvoudig afnam. – H.W. Roodenburg.

Bax, M. *Religieuze regimes in ontwikkeling. Verhulde vormen van macht en afhankelijkheid.* Hilversum: Gooi en Sticht, 1988. 128 p.; ISBN 90-304-0421-3.

Bax, M. *De vernedering van een heilige. Religieuze machtspolitiek in een Zuidnederlandse dorpsgemeenschap.* Hilversum: Gooi en Sticht, 1989. (Inaugurale rede Vrije Universiteit). 48 p.; ISBN 90-304-0497-3.

Religieuze regimes in ontwikkeling is een bundel waarin de antropoloog Bax een vijftal eerder verschenen opstellen bijeen brengt. De bundeling is uit het oogmerk van consistentie terecht te noemen; de artikelen horen bij elkaar, zoals eigenlijk het gehele – inmiddels zeer omvangrijke – oeuvre van Bax een sterke samenhang vertoont. Dat geldt ook voor de rede waarmee hij aan de Vrije Universiteit de bijzondere leerstoel voor religieuze machtsvorming en processen van staatsontwikkeling aanvaardde. De bedoelde samenhang betreft het feit dat nagenoeg al zijn werk van de laatste tien jaren gedragen wordt door eenzelfde benaderingswijze, die bijna altijd wordt uitgewerkt in eenzelfde regio (Brabant).

De benaderingswijze van culturele ontwikkelingen (met name devotiepraktijken) laat zich omschrijven als het steeds weer onderkennen van een machtspolitiek die zich niet alleen tussen kerk en staat afspeelt, maar die nadrukkelijk geplaatst wordt binnen en tussen religieuze groepen. Die confrontatie van religieuze groepen neemt bijna altijd de gestalte aan van de confrontatie van reguliere en seculiere geestelijkheid. Bax spreekt hier van twee religieuze regimes die onderling verwikkeld zijn in wedijver om hun machtsregime te laten uitgroeien dan wel te consolideren.

De vijf opstellen en de rede illustreren inderdaad op vaak treffende wijze hoe het regime van paters en abten botst met dat van pastoors en bisschoppen, bijvoorbeeld in Brabant als daar de diocesanisering wordt doorgevoerd, in Joegoslavië wanneer daar een bedevaartplaats ontstaat en tot bloei komt. Ook maakt Bax steeds aannemelijk dat een en ander (ook) te maken heeft met processen van staatsvorming. Toch bekruipt mij na lezing van al die artikelen die elkaar steeds hernemen, een diffuus maar onmiskenbaar gevoel van onbehagen, dat onder andere te maken heeft met de volgende drie aspecten.

1. Bax verklaart en interpreteert culturele processen met behulp van het boven kort aangegeuide model. De vraag is nu of er niet ook tegelijkertijd andere factoren in het spel zijn, met andere woorden: is het model niet te eng, doet het wel recht aan een reeks van andere mogelijke opposities, factoren? Studies over heiligenverering, liturgie, bedevaart e.d. tonen immers aan dat er ook vele andere interpretatiemodellen toepasbaar zijn. Bax ziet de botsende regimes overall: van het vroege christendom (Peter Brown is nu getuige-deskundige), tot de tegenstelling tussen Acht Mei-beweging (vooral gedragen door paters?) en de Nederlandse bisschoppenconferentie (waarin toch ook paters!) (vgl. *Religieuze regimes*, 122). Maar uitgaande juist van het laatste voorbeeld wordt toch duidelijk dat andere verklaringsmodellen nodig zijn die de complexiteit van de tegenstellingen binnen de Nederlandse kerkprovincie meer recht doen. Rivaliserende paters en pastoors kunnen een – en ik geef toe: soms doorslaggevende – rol spelen, maar of het daarmee kan worden uitgeroepen tot hoeksteen in een breed inzetbaar analysemodel is voor mij de vraag.

2. Belangrijk onderdeel van Bax' analyses is onderzoek naar de (kerk)historische context. Deels heeft Bax dit onderzoek uitbesteed (aan paters). Ik heb nu op verschillende onderdelen de

indruk dat deze historische contextuele analyse niet altijd even adequaat is uitgevoerd. Van meer bevoegde zijde is hier al enkele malen de vinger op gelegd (vgl. recent Th. Clemens in *AGKKN* 30,2 (1989) 256).

3. Een laatste punt betreft de vooronderstellingen in het werk van Bax. Regelmatig ontmoet men bijvoorbeeld de stelling van het lange voortbestaan van (bepaalde) rituele praktijken, en de spectaculaire devotionele herleving die hedentendage kan worden gesignaleerd. Beide stellingen zou ik nog bewezen of op z'n minst genuanceerd willen zien. Voor Bax lijken ze evenwel vast te staan en verklaard te kunnen worden via zijn analysemodel. – P.G.J. Post.

Boerderijen in Zuid-Holland. Aquarellen van J. Verheul Dzn. Zutphen/[Arnhem]: Terra/Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, 1989. 224 p., talrijke foto's en 330 reproducties waarvan 155 in kleur, 16 bouwkundige tekeningen en plattegronden; f 98,-; ISBN 90-6255-368-0.

In de periode 1920-1940 maakte de Rotterdamse architect J. Verheul (1860-1948) meer dan 325 aquarellen van boerderijen verspreid over de gehele provincie Zuid-Holland. Hij wilde daarmee belangstelling en waardering wekken voor de schoonheid van deze boerderijen en waarschuwen voor de schadelijke gevolgen van de toenemende verstedelijking van het platteland. Met grote nauwkeurigheid, zoals blijkt uit de vergelijking met foto's, legde Verheul alle bouwkundige bijzonderheden van de buitenzijde van de boerderijen in zijn aquarellen vast. Slechts een klein deel daarvan is tijdens zijn leven uitgegeven in een serie boekjes met beschrijvingen van de omgeving van Rotterdam. Voor het eerst wordt nu de hele verzameling, die bewaard wordt in het Rotterdamse Gemeentearchief, gepubliceerd. Daarmee is een belangrijke bron voor het historisch boerderijonderzoek toegankelijk geworden. De aquarellen, waarvan er 155 in kleur worden afgebeeld, zijn naar streek geordend. Alle afbeeldingen in kleur zijn voorzien van een bouwkundige toelichting, geschreven door C.S.T.J. Huijts, F.W. van Ooststroom en Th.A.J. Schiere. De collectie wordt ingeleid door een drietal artikelen. P. Ratsma schrijft over de opvattingen en werkwijze van Verheul (p. 7-14). Huijts geeft vervolgens aan de hand van de aquarellen een beschrijving van de ontwikkeling van de boerderij in de verschillende regio's en brengt die vooral in verband met bedrijfseconomische omstandigheden (p. 15-25). Van Ooststroom bespreekt in de derde bijdrage de kenmerken en functie van de op het erf voorkomende bijgebouwen (bijvoorbeeld kapbergen, karmmolens, bakovens, enz.) en andere door Verheul afgebeelde onderdelen van het erf, zoals tuinen en hekken (p. 26-31). Het boek bevat tenslotte registers van aquarelnummers, plaats- en boerderijnamen, een kaart van de provincie Zuid-Holland waarop de nummers van de afbeeldingen zijn aangegeven, en een bibliografie. Met deze prachtige uitgave is het historisch boerderijonderzoek een waardevolle bron en een goed naslagwerk rijker geworden. – E. Doelman.

Boire. [Themanummer] *Terrain* nr.13 (1989) p. 5-129; ISSN 07660-5668.

In dit themanummer worden een groot aantal uiteenlopende betekenissen en betekenisaspecten van het drinken behandeld. In sommige artikelen krijgt het drinken als blijk van solidariteit met een bepaalde groep de volle aandacht, in andere onder meer: het gebruik van alcohol als geritualiseerd element in het gedrag van jongeren tijdens een bedevaart, de (vrijwel ondefinieerbare) smaakverschuivingen als gevolg van wijzigingen in het productieproces (met alle gevolgen en commoties vandien), het historische verschil tussen dronkenschap en alcoholisme. Uit diverse bijdragen blijkt dat er bij het gebruik van dranken aanzienlijke verschillen tussen de seksen bestaan, zowel op het concrete niveau van de dranken en het drinken als in de ideeën erover. Hoewel de meeste artikelen over het gebruik van alcoholische dranken gaan, zijn er ook enkele die betrekking hebben op de gebruiken rond koffie, thee, water en chocola (als drank).

Het themanummer wordt ingeleid door Claudine Fabre-Vassas (5-14). Ze bespreekt, steunend op en zich ten dele afzettend tegen Mary Douglas, de verschillende invalshoeken van het onderzoek naar het drinken, dat overigens nog in de kinderschoenen staat. In de eerste plaats wordt het onderzoek genoemd dat vanuit het perspectief van de gezondheid wordt verricht; daarbij worden de fysieke effecten van het drinken in relatie tot de sekse, de leeftijd, de werkomstandigheden, de

voedingsgewoonten e.d. bestudeerd. Men kan ook (al dan niet historisch) de sociale regels centraal stellen die het drinken of het gebruik van diverse dranken zin geven en waaraan elke drank onderworpen is. Beide benaderingen leiden tot waardeoordelen over 'goed' en 'slecht', de ene betrekking hebbend op het fysieke, de andere op het mentale vlak. Door de eeuwen heen zijn daar voorbeelden te over van te geven. Volkomen te scheiden zijn deze perspectieven volgens haar overigens niet. Tenslotte noemt ze ook nog kort het onderzoek naar de verschillende productiefasen van de dranken, te weten de teelt van het gewas, de oogst, de fermentatie en conservering van de dranken. – Jozien Jobse.

Born, Wina. *Eten door de eeuwen. De geschiedenis van de culinaire cultuur.* Baarn: Bosch & Keuning, 1989. 247 p.; f 37,50; ISBN 90-246-4547-6.

Deze culinaire geschiedenis van de westerse wereld is een vlot en beeldend geschreven compilatie van de inhoud van ettelijke tientallen boeken die alle minstens tien jaar oud zijn en waarnaar in de tekst geen enkele verwijzing is opgenomen. Een eerste bezwaar tegen het boek is dan ook de oncontroleerbaarheid van de inhoud. Als tweede kan het gebrek aan oorspronkelijkheid genoemd worden: er wordt geen enkele poging in gedaan om door middel van hetzij recente, nieuwe literatuur, hetzij eigen onderzoek de bestaande kennis uit te breiden of nieuwe denkbeelden op dit gebied verder te ontwikkelen. Een verdienste van het boek is wel dat het de eerste uitgave over de geschiedenis van de voeding in het Nederlands is.

Via hoofdstukken die respectievelijk gewijd zijn aan de prehistorie, het Midden-Oosten (Mesopotamië, Egypte etc. waar de bakermat van onze culinaire beschaving zou liggen), de Grieken, de Romeinen, de middeleeuwen, belanden we in de renaissance, waarover we voor het eerst per regio (of land) geordende paragrafen aantreffen. In de voorgaande hoofdstukken worden citaten uit een bepaalde streek vrij gemakkelijk als gemeengoed aanvaard alsof ze voor de voeding overal ter wereld zouden gelden. Ook na de Renaissance wordt de chronologie nog als leidraad voor de hoofdstukindeling gehanteerd, maar bepaalde thema's, zoals de betekenis van beroepskoks, de opkomst van de gastronomie, van restaurants etc., strijden er nu mee om de eerste plaats.

In deze beschrijving van de culinaire geschiedenis staan – zoals de ondertitel ook aangeeft – niet de ontwikkelingen in de westerse voeding in het algemeen op de voorgrond. De aandacht is in hoofdzaak gericht op de 'hogere' voeding, op het genot, het genoegen dat men aan eten en drinken kan beleven. Deze keuze berust op de 'filosofie', die wel vaker in gastronomische kringen wordt aangehangen, dat de mens zich historisch gezien pas echt als mens profileerde, toen hij dit genot ontdekt had. Waarschijnlijk is Born om deze reden haar geschiedenis van het eten ook begonnen bij het moment (en nu paraphraseer ik) dat het aapachtige wezen waaruit de mens geëvolueerd is, uit zijn boom naar de vaste grond afdaalde, daarmee zijn eenzijdige dieet van vruchten en af en toe een eitje opgevend, en al zoekend naar voedsel op de grond alleseter werd (7, 10). We kunnen maar het best aan dit soort hypothesen voorbijgaan. Ze hebben soms tot opmerkelijke – in elk geval niet controleerbare – bewegingen geleid, zoals: "Kookkunst en religie waren de eerste vormen van cultuur die de mens creëerde" (9).

Overigens kan het boek geen gebrek aan leesbaarheid verweten worden. In heldere, bloemrijke taal worden allerlei losse bouwstenen, afkomstig uit een gemêleerde reeks bronnen, zoals mythologische verhalen, de bijbel, klassieke schrijvers, opgravingen, grottschilderingen en later ook kookboeken en andere geschriften door intuïtief, fantasierijk redeneren kunstig in elkaar geschoven. De vraag is alleen of we van dit boek veel wijzer worden. – Jozien Jobse.

Brennan, Thomas. *Public drinking and popular culture in eighteenth-century Paris.* Princeton: Princeton University Press 1988. xiv + 333 p., 8 ill.; ISBN 0-691-05519-X.

De rechterlijke archieven van het achttiende-eeuwse Parijs vormen een buitengewoon rijke bron. Historici als Richard Cobb, Arlette Farge en Daniel Roche hebben aan de hand van dit materiaal prachtige studies over de Parijse samenleving geschreven. Een paar jaar geleden verscheen bo-

vendien een interessant boek over het Parijse buurtleven in de tweede helft van de achttiende eeuw. Eergevoel, het handhaven van de eigen reputatie binnen de buurt, bleken belangrijke constanten te vormen binnen dat bestaan*. Het is jammer dat Brennan dit boek te laat onder ogen heeft gekregen, zoals hij schrijft. De beide studies zijn in hun aandacht voor eerbaarheid en reputatie sterk aan elkaar verwant.

In het algemeen had de Parijse elite een zeer lage dunk van alle kroegen en andere lokalen in de stad. Typerend is bijvoorbeeld het beeld dat Louis-Sébastien Mercier in zijn *Tableau de Paris* en Restif de la Bretonne in zijn *Nuits de Paris* van de lagere klassen en hun drankgebruik schilderden. In hun visie was de kroeg het symbool van alles wat er verdorven was aan het volk: drankzucht, dobbelen, geweld en prostitutie waren telkens weer de connotaties die zij, hun welgestelde tijdgenoten en de politie hanteerden. Dat beeld is door de jaren heen getrouw door historici overgenomen. Toch toont het dagboek van Jacques-Louis Ménétra, een eenvoudige handwerksgezel, evenals de rechterlijke archieven en dan met name de zo rijke dossiers van de Parijse politie, een geheel andere werkelijkheid. Wat de politie in haar rapporten ook mocht verkondigen over de vele 'cabarets' en 'cafés', in haar eigen dossiers, aldus Brennan, komt een wereld naar voren waarin drankmisbruik eerder uitzonderlijk was, waarin weinig om hoge inzetten werd gespeeld en waarin hoeren nauwelijks de kroegen binnenkwamen. Wat zich wel geregeld voordeed was verbaal of fysiek geweld, maar dan ging het in de eerste plaats om kwesties van eer en reputatie. Het drinken buitenshuis, zo meent Brennan, had in de eerste plaats een sociaal doel. Het ging om een bepaalde 'sociability', met duidelijke verwachtingen en verplichtingen. De bezoekers van de kroegen zochten niet alleen elkaars gezelschap op, maar tegelijk schiep hun bijeenkomen een 'culture of reciprocity', een 'tavern fellowship', opgebouwd rond de talrijke spanningen en rivaliteiten binnen de eigen buurt.

Het aantal gelegenheden waar de Parijzenaars terecht konden was buitengewoon groot. In het midden van de achttiende eeuw waren er zo'n 3000 lokalen, gemiddeld één op de tweehonderd inwoners. Het populairst waren de 'cabarets', kleine gelegenheden met wat stoelen en tafels. Die waren in alle buurten te vinden. De klanten – bijna 90% van de klandizie bestond uit mannen, de meesten waren ambachtslieden – woonden doorgaans in dezelfde straat of in de directe omgeving. Al deze kroegen werden het meest door de week bezocht. Met het nog ontbreken van een strakke arbeidsdiscipline (de auteur verwijst hier naar Thompson en Thomas), was het drinken in feite in de werkdag geïntegreerd. Waren de 'cabarets' nauw verbonden met de eigen buurt en met het werk, dat lag anders bij de 'cafés' en de 'guingettes', beide opgekomen aan het einde van de zeventiende eeuw. In het 'café' werden slechts koffie en brandewijn geschonken. Bovendien waren dit typische gelegenheden voor de elite, die veel minder aan de eigen buurt gebonden was. Het meest verschilden nog de 'guingettes', grote gelegenheden buiten de stadsmuren, waar vooral de lagere klassen kwamen (mannen én vrouwen), waar bovendien gedanst kon worden, terwijl men in de omringende tuinen verschillende 'jeux de boules' kon beoefenen. Het belangrijkste verschil was bovendien, dat de 'guingettes' gelegenheden voor de zondag bleven. Het betrof hier in feite een meer moderne vorm van 'vrije tijd', geheel los van het werk.

Wat vooral tot uiting kwam in de 'cabarets' waren de onderlinge spanningen en rivaliteiten binnen de buurt. Driekwart van de gevallen die voor de 'commissaires' kwamen, betroffen bijvoorbeeld beledigingen en geweld. Zoals Farge al constateerde, ging het echter zelden om criminele gedragingen, maar in de eerste plaats om kwesties van eer en reputatie. Het toenmalige buurtleven vormde zeker geen harmonieuze gemeenschap, aldus Brennan. Het was veel eerder een afgunstige, antagonistische wereld met allerlei conflicten en spanningen die juist in een openbare ruimte als de buurtkroeg tot uiting kwamen. Juist daar, in de aanwezigheid van anderen, werden beledigingen een kwestie van eer. Zij moesten gewroken worden, zoals ook een aanklacht bij een van de vele 'commissaires' vooral gericht was op eerherstel en pas in de tweede plaats op vervolging: "A man's reputation was, after all, his public asset, his public persona. A public attack on that persona, and the subsequent defense before a magistrate were actions on an elevated, public plane" (71).

Tegelijk kwam in diezelfde antagonistische omgeving ook de 'sociability' tot stand, die zo typerend was voor de kroeg. Buitensporige dronkenschap, door de elite telkens met de 'cabarets' geassocieerd, deed zich opvallend genoeg nauwelijks voor in de dossiers van de 'commissaires'. Volgens Brennan was dat ook zo in werkelijkheid, hoe moeilijk zoiets ook te bewijzen valt. Een 'pinte' rode wijn (iets minder dan een liter) kostte echter tussen 8 en 12 sous en dat besloeg voor de meeste werkers toen ongeveer een derde van hun dagloon. De meeste mannen konden dus, als zij regelmatig de kroeg bezochten (en dat was het gebruikelijke patroon), zich beslist niet teveel veroorloven. Daar kwam nog bij dat niet alleen hun vrouwen maar ook andere klanten weinig op hadden met mannen die teveel tijd en geld in de kroeg doorbrachten en daarmee hun gezin en hun werk in gevaar brachten. Dronkenschap werd waarschijnlijk in verregaande mate getolereerd, maar voortdurende dronkenschap was iets anders.

De kroeg was veel meer dan een dranklokaal, aldus Brennan, "the central aim was sociability". Zakelijke transacties werden bijvoorbeeld dikwijls met een dronk bezegeld. Zelfs hoeren waren gewoon, als zij met een klant tot overeenstemming waren gekomen, een glas wijn te nemen, terwijl een onderling geschil dat uiteindelijk buiten de rechter om tot een oplossing was gebracht eveneens met een gezamenlijke dronk werd afgesloten. Een dergelijke handeling bekrachtigde in feite een pas aangegane relatie: "Thus the drink was something of a handshake, a courtesy, and a sign of good faith" (219). Omgekeerd, waren twee klanten verwickeld in een onderlinge ruzie, dan dronken zij nooit samen. Los hiervan waren in iedere kroeg altijd verschillende 'drinking groups' te vinden, ieder rond hun eigen tafel. Werd een nieuwkomer een glas aangeboden, mocht hij aanschuiven aan tafel, dan gold dat als een 'formal act of inclusion'. Juist het gezamenlijk drinken maakte zulke groepen tot een 'company', tot een 'community': "The drink constituted a symbolic or social exchange, which mediated the equality, friendship, or respect among men (...)" (223). De familiebanden, de banden van nabuurschap en vriendschap werden telkens bekrachtigd. Wat deze studie zo waardevol maakt is niet alleen het voorbeeldige gebruik dat de auteur van de Parijse politiedossiers heeft gemaakt, maar vooral het kader waarin hij dat heeft gedaan: het aangeven van de spanningen tussen elite- en volkscultuur. Juist in het onbegrip, de misvattingen van de elite over het lagere volk en zijn drankgebruik wordt in dit boek overtuigend aangetoond hoezeer elite- en volkscultuur in het toenmalige Parijs twee gescheiden werelden zijn geweest. – H.W. Roodenburg.

* David Garrioch, *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790* (Cambridge enz., 1986).

Davids, Karel. *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed.* Utrecht: Matrijs, 1989. 184 p., 73 ill., 3 krt., 4 tab.; f 35,-; ISBN 90-70482-82-7.

Naar de houding van Nederlanders tegenover dieren is tot nu toe weinig onderzoek verricht. Ook de geschiedenis van de georganiseerde dierenbescherming heeft weinig aandacht gekregen. Pas recent is ze in diverse artikelen voor een klein deel in kaart gebracht door Karel Davids. In *Dieren en Nederlanders* schetst Davids enerzijds de omgang van mensen met dieren en de veranderingen daarin vanaf de middeleeuwen tot heden, anderzijds de geschiedenis van de georganiseerde dierenbescherming vanaf 1864. Hij verdeelt deze lange periode in drie tijdvakken (1300-1600, 1600-1850, 1850-heden) die ieder in een apart hoofdstuk worden behandeld (p. 11-96). In de rest van het boek richt hij zijn aandacht op de activiteiten van de georganiseerde dierenbescherming vanaf 1864 (p. 97-174). De bronnen die hem hiervoor ter beschikking stonden, verschillen uiteraard sterk per periode. Voor de periode 1300-1600 zijn we voornamelijk aangewezen op economische gegevens over de veeteelt, op regels en verboden in verband met de jacht en de eigendom van dieren. Hoe mensen over dieren dachten en hoe ze hen behandelden, blijft vooralsnog onduidelijk. Als het meest kenmerkende van deze periode beschouwt Davids de intensivering van het gebruik van dieren. Aan het eind van de periode komen de eerste verboden op het 'mishandelen' van dieren voor. In de loop van de zeventiende eeuw wordt dierenmishandeling voor het eerst ook met argumenten bestreden. In de achttiende en het begin van de negentiende eeuw zijn het voornamelijk de dominees die op grond van bijbelpassages de mishandeling van dieren afkeuren. Deze

ontwikkeling loopt parallel aan en is misschien zelfs bepaald door die in Engeland, waar het vooral de Puriteinen waren die het misbruik van dieren tegengingen. Niet alleen vriendelijkheid tegenover dieren, ook afkeer van ongedisciplineerd gedrag speelde hierbij een rol, zoals Keith Thomas in zijn boek *Man and the natural world* aangeeft. In het derde hoofdstuk geeft Davids een beknopte schets van de verdere intensivering van het diergebruik (bio-industrie, dierproeven, visserij) door de toename van de bevolking en de technologische ontwikkelingen. Daarnaast neemt ook de belangstelling voor dieren, aanvankelijk vooral voor honden en katten, sterk toe.

Davids ziet in deze ontwikkelingen iets tegenstrijdigs. Enerzijds maakt de mens een steeds intensiever gebruik van dieren, anderzijds neemt de sympathie voor dieren toe. Het probleem wordt wel gesignaleerd maar niet verder uitgediept. Wat is de aard van die sympathie, ontwikkelde ze zich bij alle groepen van de bevolking even sterk en gelijktijdig, en werd die tegenstrijdigheid wel als zodanig ervaren? Op deze vragen gaat Davids door het ontbreken van voorstudies maar heel summier in. Het accent in dit eerste deel van het boek ligt dan ook sterk op het feitelijke gebruik van dieren zoals die blijkt uit een enorme reeks van onderling vaak weinig samenhangende feiten die Davids hanteert. Hierdoor heeft dit deel nogal eens een opsommerig karakter.

In het tweede deel schetst Davids de opkomst en activiteiten van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren. Deze werd in 1864 opgericht, vrij laat vergeleken met andere Europese landen en zeker met Engeland waar de oprichting al in 1824 plaatsvond. Davids, steunend op Keith Thomas, schrijft dit tijdsverschil tussen Engeland en Nederland toe aan een verschil in verhouding tussen burgerij en adel. Engeland kende een krachtige landadel met een militante levensstijl waarin jacht en dierenkwellende vermaken een stevige positie innamen. Dit prikkelde de burgerij haar tegennormen op dit terrein te formuleren. In Nederland ontbrak volgens Davids die oppositie. De adel kenmerkte zich niet door dergelijk dieronvriendelijk gedrag en de burgerij had dus geen aanleiding om zich hiertegen af te zetten. Dat de Nederlandse Dierenbescherming uiteindelijk toch in 1864 werd opgericht komt volgens hem voort uit het streven om niet bij de andere beschaafde landen achter te blijven: zij wilden geen 'onbeschaafde' indruk maken bij hun standgenoten in het buitenland". Naar mijn smaak krijgt deze verklaring veel te veel nadruk in Davids' betoeg. Hij toont niet overtuigend aan dat dit de belangrijkste reden voor de oprichting is geweest. Waarom zou men niet gewoon de vereniging hebben opgericht om op die manier dieren effectiever te kunnen beschermen? Het buitenlandse voorbeeld zal daarbij zeker een belangrijke, zo niet beslissende rol gespeeld hebben, maar mijns inziens moeten de oprichters toch eerst de noodzaak van dierenbescherming hebben gevoeld. Dat lijkt mij zelfs een voorwaarde om je tegenover je buitenlandse standgenoten te kunnen schamen.

Beter kan ik Davids volgen waar hij zegt geen direct verband te zien tussen de opkomst van de Dierenbescherming en de industrialisatie zoals diverse Engelse auteurs waaronder Thomas doen. De industrialisatie vond immers pas goed plaats na de oprichting van de Dierenbescherming en juist in de industriegebieden en onder arbeiders had de Dierenbescherming aanvankelijk nauwelijks aanhang. Overigens ziet met name Thomas de industrialisering weer als onderdeel van de veel vroeger beginnende verstedelijking waardoor mensen minder direct afhankelijk van het gebruik van dieren worden.

Davids gaat verder in op de samenstelling van het ledenbestand en de geografische verspreiding ervan. Aanvankelijk was de vereniging een elitaire aangelegenheid met een sterke concentratie in de provincie Zuid-Holland (vooral in Den Haag), het Gooi, Eemland en in de steden. De katholieke gebieden, het platteland en de arbeiders waren bepaald ondervertegenwoordigd. Pas in de loop van deze eeuw is daar verandering in gekomen. De Dierenbescherming kan geen elitaire vereniging meer genoemd worden, maar dat wil niet zeggen dat de aanhang onder alle sociale groepen even groot is. Een precies inzicht in de sociale samenstelling van het ledenbestand ontbreekt echter.

Het laatste hoofdstuk, 'De dierenbescherming in actie, 1864 tot heden', bevat een goed overzicht van het dierenbeschermingswerk in de afgelopen 125 jaar en de hierbij gehanteerde argumenten en strategieën. Indirect biedt dit weer informatie over de ontwikkeling van de opvattingen over dieren. In de argumentatie voor de bescherming hebben zich belangrijke veranderingen

voorgedaan. In de beginperiode speelt het in vorige eeuwen al geformuleerde religieus-ethische argument een belangrijke rol: dieren zijn door God geschapen, de mens mag gebruik van ze maken, maar hij moet ze wel fatsoenlijk behandelen. Een tweede argument is dat het tegengaan van dierenmishandeling de zedelijkheid van de mens in het algemeen verhoogt. Hoewel deze argumenten door dierenbeschermers nog steeds gehanteerd worden, zijn zij in het officiële beleid van de Dierenbescherming vervangen door het idee van de intrinsieke waarde van dieren. Deze houdt in dat dieren een eigen waarde hebben als levende wezens met gevoel en bewustzijn en dat hun waarde niet louter bestaat uit hun nut voor de mens. Dit idee is waarschijnlijk nog geen gemeengoed onder alle lagen van de bevolking.

Dieren en Nederlanders bevat een schat aan informatie over de houding van Nederlanders tegenover dieren en over het dierenbeschermingswerk. Door het ontbreken van voorstudies heeft het boek echter het karakter van een eerste verkenning. Tal van aspecten verdienen een nadere uitwerking. Davids biedt in het laatste hoofdstuk, 'Bronnen en literatuur', toekomstige onderzoekers alvast de helpende hand door een systematische, gedeeltelijk beredeneerde bibliografie. – Ton Dekker.

Dood. [Themanummer] *Volkscultuur* 6 nr.1 (1989). Utrecht: Stichting Informatiecentrum Volkscultuur, 1989. 111 p., ill., graf.; f 15,-; ISSN 0169-5614, ISBN 90-71840-05-0.

In het eerste artikel van dit themanummer over de dood (Valentijn Byvanck, 'Volksverhalen en volksgeloof. De dood in de volkscultuur', 7-36) probeert de auteur er achter te komen hoe de opvattingen over de dood in de Nederlandse volkscultuur zich verhouden tot het algemeen Europese beeld dat Ariès in zijn boek *L'homme devant la mort* schetst. Ondanks deze interessante vraagstelling is er op dit artikel veel aan te merken.

Aan de hand van voornamelijk volkskundige literatuur, aangevuld met een aantal uit de verzameling van E. Heupers afkomstige volksverhalen, komt Byvanck tot de conclusie dat er in geheel Nederland vanaf de middeleeuwen tot het eind van de negentiende eeuw een grote mate van onveranderlijkheid (en uniformiteit) heerste in de opvattingen die men had over de dood en allerlei bovennatuurlijke verschijnselen die daaraan gerelateerd werden. Wanneer nu dit statische beeld gelegd wordt naast de vloeiende ontwikkeling van Ariès, dan lijkt het contrast tussen de over een lange periode onveranderlijke plattelandscultuur en de veranderlijke elitecultuur evident. Het belangrijkste probleem bij deze schematische voorstelling van zaken is de aanvechtbare voorstelling die Byvanck heeft van de Nederlandse volkscultuur. Deze voorstelling is voornamelijk gebaseerd op de weinig betrouwbare geschriften van schrijvers als Kok, Kruijzinga en Ter Laan, die er al bij voorbaat van uitgingen dat veel van de in ons land aangetroffen tradities stamden uit een oeroud Germaans verleden. De opvattingen van deze schrijvers zouden eerst kritisch aan de werkelijkheid getoetst moeten worden alvorens men een volgende stap in het onderzoek neemt. Zolang dat niet gebeurt, blijft de lezer met het gevoel zitten dat twee niet vergelijkbare grootheden naast elkaar zijn gelegd.

De 'harde feiten' die in het artikel van Byvanck zo deerlijk werden gemist zijn in het volgende artikel (Albert van der Zeijden, 'Bidprentjes en doodsbeleving', 37-69) ruimschoots aanwezig. De basis van Van der Zeijden's verhaal vormt namelijk een collectie van ongeveer 850 bidprentjes uit de periode 1840-1986 en afkomstig uit de regio rond Tilburg en Den Bosch. Na een schets van de oorsprong van het bidprentje analyseert hij de ontwikkeling van de beeld- en de tekstzijde van het bidprentje gedurende de afgelopen 150 jaar. Na de Tweede Wereldoorlog valt daarbij een belangrijke verandering te constateren in de inhoud van de teksten. Werden aanvankelijk voornamelijk bijbelteksten afgedrukt, na 1945 werden de teksten persoonlijker. Ze behouden echter de opbouw die voor die tijd gebruikelijk was. Enige tijd later, na 1960, vinden er met betrekking tot de beeldzijde revolutionaire veranderingen plaats. Afbeeldingen van heiligen, Maria of kruisdood verdwijnen om plaats te maken voor (kale) kruisen, landschappen of in sommige gevallen iconen. Deze ontwikkelingen worden door Van der Zeijden geduid als een verandering in de functie van het bidprentje. Het bidprentje roept niet meer op te bidden van het heil van de

overledene maar is een herinneringsteken geworden. Als zodanig helpt het prentje de achterblijvenden in de verwerking van het verdriet om de dood van een dierbare. Van der Zeijden geeft hier een duidelijke en plausibele interpretatie aan het door hem geanalyseerde materiaal. Het is in dit verband jammer dat het artikel van P.G.J. Post ('Iconisering of ontbeelding? Enkele notities over de ontwikkeling van de beeldzijde van bidprentjes met de ikoon als invalshoek', *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 4 (1988) 235-279) waarschijnlijk te laat verscheen om nog volledig te verwerken (het artikel wordt wel genoemd in een noot). Dit artikel dat alleen de beeldzijde van de bidprentjes analyseert is immers gebaseerd op een collectie die in tijd en omvang vergelijkbaar is met die van Van der Zeijden en wijkt in uitkomsten en interpretatie in sommige opzichten duidelijk van diens voorstelling van zaken af.

De laatste twee, op elkaar aansluitende, artikelen hebben maar zijdelings met het thema dood te maken. Het gaat hierbij om een goed geschreven en niets aan duidelijkheid te wensen overlappende aanval van Manuel Stoffers op de mentaliteitsgeschiedenis ('Een geschiedenis van de mentaliteit. Een discussiebijdrage', 70-90) en de repliek daarop van de hand van Albert van der Zeijden ('Object en methode van de mentaliteitsgeschiedenis', 91-99). In beide artikelen fungeren bekende studies over de dood ter illustratie van het betoog.

Volgens Stoffers is de huidige mentaliteitsgeschiedenis verworpen tot een studie van emoties, een studie die in zijn ogen eenvoudigweg onmogelijk is vanwege het ontbreken van enig bronnenmateriaal dat in staat is inzicht te geven in de emoties die individuen of groepen in vroeger tijd beheersten. De bronnen die voor deze 'emotiegeschiedenis' gebruikt worden worden door hem één voor één als onbruikbaar ter zijde gelegd. Het ontbreken van bijvoorbeeld uitingen van verdriet om het overlijden van familieleden in dagboeken hoeft in het geheel niet te betekenen dat men geen verdriet kende, maar kan net zo goed duiden op een conventie die niet toeliet dat dergelijke ontboezemingen in een dagboek genoteerd werden.

De stellingname van Stoffers is extreem. Hij doet niet alleen voorkomen of er door de mentaliteitshistorici tot nu toe nauwelijks rekening gehouden is met de vertekening die zich in de bronnen voordoet, maar acht door deze vertekening de beoefening van de 'emotiegeschiedenis' zelfs geheel onmogelijk. Aan het eind van zijn artikel stelt hij voor om ook geen pogingen meer te ondernemen dergelijk onderzoek te verrichten, maar de mentaliteitsgeschiedenis te beperken tot onderzoek naar de 'ouillage mental', de geestelijke uitrusting van een tijd of een groep.

Van der Zeijden neemt in zijn artikel de verdediging op zich van de 'emotiegeschiedenis'. Al constateert ook hij dat een groot gedeelte van de mentaliteitshistorici geen emoties, maar slechts de 'emotionology', de waarden en normen van de maatschappij omtrent emoties bestudeerd hebben, hij acht het wel degelijk mogelijk om bijvoorbeeld met behulp van dagboeken door te dringen tot de emoties van een tijd of groep. Wel moet men daarbij in het oog houden dat in diezelfde dagboeken ook de conventies van die tijd meeklinken. – Hans van Koolbergen.

Etnofoor 1 nr. 2 (1988). Amsterdam: Antropologisch-sociologisch Centrum. 138 p., 25 ill., 1 tab.; f 10,-; ISSN 0921-5158.

Dit themanummer gaat over de uiterlijke verschijningsvorm van mensen, i.c. het vermogen van de mens om zijn uiterlijk veranderen, te versieren en te corrigeren, en de manieren waarop hij dat, binnen zekere (natuurlijke) marges en onder invloed van of juist als verzet tegen gangbare conventies, doet. *Ted Polhemus* gaat in op de wisselwerking tussen uiterlijke verschijning zoals die in de spiegel wordt waargenomen en identiteitsbeleving (p. 3-9); *Rokus Hofstede* inventariseert de wijzen waarop de haardracht in de sociale wetenschappen tot nu toe aan de orde is gekomen en signaleert het ontbreken van een adequate theorievorming erover (10-37). Voor de per groep, periode, cultuur enz. wisselende vormen, functies en betekenissen van de in Zuidoost-Azië maar ook elders voorkomende 'broek'-tatoeage zijn volgens *Baas J. Terwiel* geen eenduidige verklaringen te geven (39-60). *Frank van Gemert* laat zien in welke mate uiterlijk en kleding een rol spelen in de structuur van en hiërarchie binnen de Amsterdamse drugsscene (61-72) en *Sjaak van der Geest* beschrijft de per regio, continent of periode wisselende redenen om al dan niet een

baard te laten staan en de eveneens wisselende (voor)oordelen ten opzichte van baarddragers (73-81). In een buiten het thema vallende bijdrage van *Rob van Ginkel* over taboes en territoriale overgangsruten in Noordatlantische vissersgemeenschappen gaat de auteur in op het waarom van bepaalde taboes (108-127). – Marie van Dijk.

Folkliivsarkivet i Lund 1913-1988. En festschrift till 75-årsjubileet under redaktion av Nils-Arvid Bringéus. Lund: [Folkliivsarkiv], 1988. (Skrifter från Folkliivsarkivet i Lund, 25). 320 blz., ill.: ISBN-91-85398-54-3.

Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het volkskundearchief in het Zweedse Lund (officieel: Etnologiska institutionen med Folkliivsarkivet) hebben de medewerkers van dit archief een boek uitgegeven waarin zij terugblikken op de geschiedenis van hun instituut. Deze terugblik belicht alle facetten: de collectievorming, onderzoek en onderwijs alsmede het geestelijke klimaat waarin deze activiteiten plaats vonden en vinden.

Uit het twintigtal bijdragen die het boek bevat heb ik er twee uitgekozen die me ook voor Nederlandse lezers van belang leken. In zijn bijdrage 'Kulturdokumentation i ord och bild' (p. 57-76) geeft *Anders Salomonsson* een overzicht van de door de jaren heen gebruikte documentatiemethoden (veldwerk, vragenlijsten enz.) en de invloed die de ontwikkeling van het vak etnologie op die methoden heeft gehad. De volkskundigen van het eerste uur waren vooral geïnteresseerd in de cultuur van de boeren, die als echt en oorspronkelijk werd beschouwd. Daarbij hechtte men er vooral aan de mooie kanten van dat boerenleven te belichten, terwijl men vragen over precare onderwerpen (bv. criminaliteit) het liefst ontweek.

In Lund nam de grondlegger van het volkskundearchief, C.W. von Sydow, het initiatief tot het verzamelen in het veld van volkskundig materiaal. Al in 1907 gaf hij een handleiding in de techniek van het veldwerk uit, waarin hij stelde dat het een "nationale erezaak" was, van de oude boerencultuur te redden wat er nog te redden viel. In de daarop volgende jaren werden bezoldigde veldwerkers (vooral studenten in de volkskunde) erop uitgestuurd. Ook docenten en leerlingen van volkshogescholen werden bij het veldwerk betrokken. Vaak werden door Von Sydow opgestelde vragenlijsten gebruikt ter ondersteuning. Daarnaast werden vanaf het begin van de jaren '30 thematische vragenlijsten gestuurd naar lokale informanten. Deze informanten hebben zich in de loop der jaren ontwikkeld van 'streekinformanten' tot alleen voor zichzelf sprekende zegslieden. De in de lijsten opgenomen thema's weerspiegelen de veranderingen in de etnologie door de jaren heen.

De lijsten in de jaren '30 behandelden vaak onderwerpen op het gebied van de immateriële cultuur (bv. spelen, magie, volksreligiositeit). Vanaf de jaren '40 verschuift het zwaartepunt in de richting van de materiële cultuur. Een vernieuwende invloed had de in 1946 tot professor benoemde Sigfrid Svensson. Hij wilde niet tot elke prijs zo ver mogelijk in de tijd teruggaan; zijn aandacht richtte zich meer op cultuurverandering dan op de oorsprong ervan. Dat bleek o.a. uit de in 1947 verzonden lijst getiteld 'Toen de nieuwe tijd in Uw streek z'n intree deed'. Men begon nu ook belangstelling te krijgen voor andere groepen in de samenleving dan alleen de boeren, zoals stedelingen en de aristocratie op het platteland.

De belangstelling van de etnologen in de jaren '60 en '70 richtte zich op eigentijdse onderwerpen. Dat is vooral af te lezen aan de onderwerpen van extern gefinancierde projecten en aan die van het veldwerk dat de studenten in hun tweede studiejaar plegen uit te voeren. Men houdt zich in die tijd bezig met de documentatie van industrieën en woonwijken en kiest onderwerpen als 'gemeentereiniging' en 'woonwagenkamp'.

Ook het informantennet is aan veranderingen onderhevig geweest. In het begin domineerde de plattelandsbevolking, speciaal de boeren, terwijl geleidelijk aan het aandeel van arbeiders, ambachtslieden en vooral onderwijzers groter geworden is. Na de tweede wereldoorlog zijn steeds meer stadsbewoners bij het invullen van de vragenlijsten betrokken geraakt. Naar een evenredige verdeling van informanten (naar sociale klasse, beroep of leeftijd) is overigens nooit gestreefd. De gemiddelde leeftijd is iets gedaald. De antwoorden zijn eerlijker en realistischer geworden,

minder selectief en minder moraliserend. De invullers houden nu niet meer zo sterk rekening met wat de ontvangers van hun antwoorden zullen vinden.

Het onderwerp 'vragenlijsten en veldwerk' wordt nog nader uitgewerkt in de bijdrage van *Jonas Frykman*, 'Folklivsarkivet, frågelistorna och forskningerna' (91-107). De via trefwoorden toegankelijk gemaakte kaartsystemen van het volkskundearchief (waarin o.a. het vragenlijstmateriaal) hebben bij het onderzoek in Lund steeds een belangrijke rol gespeeld. Ze hebben de beoefening van de etnologie in Lund een vooral diachroon perspectief gegeven (anders dan in Stockholm waar het synchrone kenmerkend is geworden). Aan het eind van de jaren '60 gingen de studenten zich voor hun scripties vaker baseren op eigen op de bandrecorder vastgelegde interviews. Dat hield ook verband met de projecten die van buitenaf werden aangereikt: gemeentebestelden studies van bepaalde stadsdelen of het leven van bepaalde bevolkingsgroepen (bv. immigranten). Toch werden de kaartsystemen nooit helemaal buiten beschouwing gelaten en ze zijn tegen het eind van de jaren '80 zelfs weer meer in het centrum komen te staan.

Wel is men zich terzelfder tijd gaan bezinnen op de vraag in hoeverre het materiaal gebaseerd op veldwerk en vragenlijsten de toets der kritiek kan doorstaan. De etnologen uit de begintijd ging het er bij het veldwerk om dat de informant zich bij het onderwerp hield en niet zijn persoonlijke levensgeschiedenis vertelde maar fungeerde als doorgeefluik van streekeigen cultuurgoed. In de jaren '60 maakte men zich zorgen over de rol van de onderzoeker die zijn informant zou kunnen beïnvloeden door een bepaalde manier van vragen (suggestief, arrogant, onduidelijk). De onderzoeker hoorde zichzelf zo veel mogelijk weg te cijferen omwille van de objectiviteit. In de jaren '80 is weer een ander soort twijfel ontstaan. De onderzoeker kiest enkele onderwerpen uit en laat daardoor vele andere onderwerpen liggen. Hij kiest bovendien iets uit waarover de informant bereid is te praten. Hoe stelt de etnoloog zich op tegenover het onderwerp van zijn studie en waarom heeft hij juist dat onderwerp gekozen? "Het wordt steeds duidelijker dat het beeld van de objectieve wetenschapper ook een cultuurproduct is", zoals Frykman het uitdrukt.

En hoe staat het met de bruikbaarheid van de vragenlijsten? Worden de antwoorden niet bij voorbaat in een bepaalde richting gestuurd door de impliciete hypothesen van de vraagsteller? Zijn de schriftelijke antwoorden misschien zo doordrenkt van de culturele identiteit van de informant dat ze moeilijk te gebruiken zijn? Heeft iedere informant zo z'n eigen idee hoe het verleden aan de wetenschappers gepresenteerd dient te worden? Met deze vragen in het achterhoofd neemt Frykman nu een veel geraadpleegde vragenlijst onder de loupe met als onderwerp: zwangerschap, bevalling, kraambed, de eerste kerkgang na het kraambed (lijst nr 96, verstuurd vanaf 1953). De redactie van de vragen op deze lijst biedt weliswaar ruimte voor alternatieve antwoorden maar heeft tegelijk een enigszins dwingend karakter, zo constateert hij. De invuller die 'goede antwoorden' wil geven wordt ertoe gebracht aan te knopen bij het archaische, het verleden.

De gevoeligheid van het onderwerp van lijst 96 blijkt de invullers te hebben beïnvloed. Ze houden soms informatie achter. Op bepaalde vragen kunnen ze geen antwoord geven omdat de feiten in hun omgeving werden verzwegen of verhuld in een vaste traditie van verhalen, spreekwoorden en grappen. Omdat zij zich toch moreel verplicht voelen de vragen te beantwoorden, beginnen de informanten te speculeren. Zij bevestigen het vermoeden dat bepaalde gebruiken en bijgeloof er 'vroeger' wel geweest zullen zijn zonder nog iemand te kennen die daar uit eigen ervaring iets over vertellen kan. Daardoor onderbouwen ze het idee dat er van het 'echte' nu alleen nog maar restanten terug te vinden zijn.

Frykman gaat ook in op de rol van de meer ontwikkelde informanten zoals dominees, leraren, lokale historici. Zij hebben, door hun belangstelling voor de geschiedenis van de eigen streek, vaak vooral oog voor het ouderwetse, het bijzondere. Zij zijn op zoek naar archaische verschijnselen (die ze soms al uit publikaties kennen) en sluiten zich onbewust af voor wat niet in overeenstemming is met hun verwachtingspatroon. Daardoor dragen ze onbedoeld bij aan een bepaald clichématig beeld van 'vroeger'.

Belangrijk is dat de gegevens in hun culturele context worden geplaatst. De gebruiker moet zich bovendien realiseren dat de informanten bij het vertellen van hun verhaal door al dan niet duidelijk waarneembare factoren beïnvloed kunnen zijn. Ook krijgt het buitengewone vaak te

veel nadruk ten koste van het alledaagse, waardoor gemakkelijk een iets te exotisch beeld van de vroegere samenleving wordt opgeroepen.

Door alleen deze twee bijdragen uit de feestbundel te lichten heb ik veel onbesproken gelaten. Daarmee wordt feitelijk geen recht gedaan aan een heel aantrekkelijke publikatie waarin zakelijk feitenmateriaal wordt gekruid met persoonlijke ervaringen en herinneringen. Zo mogen we meelesen in een brief uit 1929 waarin verslag wordt gedaan van een veldwerktoernee in de provincie Skåne (60v). Eén van de veldwerkers was op bezoek geweest bij een ouder paar en had samen met hen pap gegeten uit een grote houten schaal: "Hij had geprobeerd van de kantjes te eten, maar toen werd de oude vrouw boos en toen was hij wel gedwongen z'n pap te lepelen uit het gat dat de vrouw en de man al middenin gegraven hadden, en alle drie likten ze vervolgens hun lepel zorgvuldig af en legden de lepels weg tot de volgende keer (...)"

Tot de aardigste bijdragen hoort die van *Ingrid Nordström* (77-90). Zij geeft een profielschets van vier informanten die jarenlang vragenlijsten hebben ingevuld. Ze beschrijft de karakteristieke trekken van hun stijl van invullen tegen de achtergrond van hun levensloop en hun motieven om zich als correspondent in te zetten. Interessant is ook de presentatie van de meer recente onderzoeksprojecten van de hand van *Anders Gustavsson* (217-231). Die projecten omvatten onderwerpen als 'Ouderen in de samenleving – vroeger, nu en in de toekomst' (in samenwerking met historici, artsen en sociologen), 'De culturele taal van de angst' (manifestatievormen van (aangeleerde) angst), 'Welvaartsdromen en dagelijks leven' (een studie van consumptiepatronen in relatie tot groepsidentiteit, op basis van onder meer reclamemateriaal en de katalogi van post-orderbedrijven) en 'Vernieuwing in de rol van de vader' (de vader-kindrelatie in drie opeenvolgende generaties). – Loes H. Maas, PJMI, afd. Naamkunde.

Folklore and historical process. Editors: Dunja Rihtman-Augustin, Maja Povrzanovic. Zagreb: Zavod za Istrazivanje Folklorā (Institute of Folklore Research, adres: Socijalističke revolucije 17, 41000 Zagreb, POB 975, Joegoslavië), 1989. 213 p., ill.; ISBN 86-81149-12-1.

Eén opvatting is de rode draad van de bundel: folklore dient als een historisch proces begrepen te worden. Andere aanduidingen in de inleiding (p. 7) wijzen op hetzelfde programma: "diachronic approach", "communicative chain as a sequence of performances in time". Kortom: het gaat om de historiserende benadering van folklore. Deze is volgens de inleiders (7) nodig omdat de "synchronic approach" die ons verlost heeft van de "obsolete and ossified *kulturgeschichtliche* (and even comparative) orientation", spoedig een ongemakkelijke benadering is gebleken van "the dynamic aspects of folklore".

De vragen in de inleiding (8) zijn algemeen gesteld: "what folklore can (or cannot) tell us about history, and whether we can use oral literature, oral tradition and everyday narration as relevant sources for historical studies". Andere gestelde vragen betreffen de relatie tussen historische gebeurtenissen en folklore en de betekenissen van folkloristisch materiaal.

Het boek bevat een selectie van zestien artikelen uit 57 bijdragen voor het symposium 'Folklore and the historical process', één van de workshops bij het twaalfde International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences (ICAES) van juli 1988 in Zagreb, Joegoslavië. De gepubliceerde papers "deal with some methodological issues of studying folklore within the historical process" (8).

Er is een opvallende evenwichtige regionale spreiding met acht Zuidoosteuropese en acht 'westerse' bijdragen, de laatste nog keurig verdeeld in vier Westeuropese en vier Amerikaanse artikelen. Bovendien zijn oud en jong vertegenwoordigd. Dunja Rihtman-Augustin, ongetwijfeld de inspiratrice tot de bundel van het dynamische Zavod za Istrazivanje Folklorā, het instituut voor folklore-onderzoek te Zagreb, vinden we naast Ina-Maria Greverus uit Frankfurt en de Fin Juha Pentikäinen. Van de jongeren zijn er interessante bijdragen opgenomen van onder anderen Gisela Welz, Maja Povrzanovic en Gerard Rooijackers. Alle auteurs hebben een relatie met het historische gebeuren, sommige letterlijk met gebeurtenissen uit het verleden. De uitwerking van deze band is vanzelfsprekend nogal divers.

In de inleiding wordt nagelaten de structuur van de bundel uit te leggen, zelfs de inhoud van de artikelen blijft in het ongewisse. Toch betekent dat niet dat de bundel amorf is en slechts enkele willekeurige krenten uit een smakeloze pap zou bevatten. Bij nadere kennismaking blijkt dat er een weloverwogen keuze voor een indeling is gemaakt. Bovendien blijkt er een fijne neus aanwezig geweest te zijn voor interessante en goede artikelen. Hoewel niet alle bijdragen deze kwalificatie in alle opzichten verdienen, valt in elk geval op dat de op de conferentie gepresenteerde prullaria niet zijn doorgedrongen tot in deze bundel. Gezien de kwaliteit ervan, is het dan ook enigszins verbazingwekkend te zien dat op geen enkele wijze aanduiding en verantwoording is gegeven voor de selectie. De redactie doet daarmee vooral zichzelf te kort.

Het boek kan in vier secties worden ingedeeld. De eerste vier bijdragen belichten vooral een verschillende theoretische invalshoek: al dan niet aan de hand van een gevalsonderzoek wordt een benaderingswijze belicht. Joiner bekijkt de relatie tussen 'folklore studies' en de nieuwe geschiedbeoefening; Greverus presenteert aan de hand van onderzoek in een spirituele gemeenschap in Tennessee USA de interpretatieve antropologie; de bijdrage van Lozica 'Aetas aurea', een te abstracte titel die weinig goeds belooft, blijkt niet meer dan een summiere uitwerking van een concept van Eliade; Gerard Rooijackers confronteert het internationale publiek van volkskundigen in een historische bijdrage met het Eliaasiaanse begrip 'beschavingsoffensief', toegepast op een verschijnsel uit de jongerencultuur van de zuidelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw: spinning, Spinnstube, veillé, ofwel in het Servokroatisch prelo.

Drie bijdragen zijn samen te brengen onder het hoofd 'nationalisme'. De 'history of folklore in Bengal' wordt door Frank J. Korom in verband gebracht met het zoeken naar een nieuwe nationale identiteit in dit deel van India. Het artikel van Dunja Rihtman-Augustin over Vuk Karadzic is een regelrechte aanval op het Servische nationalisme: hoe de ontdekker van de volkscultuur in dit deel van de Balkan werd (en wordt) misbruikt door de Servische politieke top. Het opstel van Zecevic naar de 'volkstümliche Liederbücher' uit negentiende-eeuws Kroatië heeft een meer verholde politieke lading.

Een tweetal bijdragen raakt aan de stadsetnografische benadering. Benes bespreekt in een meer algemene verhandeling over Tsjechoslowakije de traditie-gebondenheid van verhalen in relatief heterogene stedelijke groepen. Gisela Welz laat met materiaal uit etnografisch onderzoek in Brooklyn, New York, zien hoe traditionele communicatieve patronen mensen helpen zich te oriënteren in een onvoorspelbare en vijandige urbane omgeving. Zij gebruikt daarbij inzichten uit de semiotiek en de cognitieve antropologie.

Na de bijdrage van Colovic waarin veranderingen in teksten van overlijdensadvertenties met Duitse, Franse en Joegoslavische voorbeelden zijn bekeken, komen we gelukkigerwijze uit bij een zestal artikelen over volkskundige thema's. De titel van het essay van Crowley 'Carnival as secular ritual; a pan-Portugese perspective' is veelbelovend. Helaas volstaat de auteur, na een goede samenvatting van de antropologische inzichten van 'secular ritual', met alleen de aanduiding van een boeiende thematiek: een vergelijking van het carnaval in ex-Portugese koloniën: drie Braziliaanse steden, Goa aan de westkust van India, Guinee-Bissau, Kaapverdische eilanden, Trinidad, New Orleans, Tenerife en Martinique. Het is echt teleurstellend dat niet meer geboden wordt dan enkele impressionistische schetsen.

De overige essays zijn beter gedocumenteerd. Carol Silverman bespreekt in het artikel met de wijdse titel 'The hystorical shape of folklore in Bulgaria' de relatie tussen nationalisme en folklore. Kort wordt de betekenis van Oost-Europa aangeduid als "a particular fruitful area in which to explore the relationship between nationalism and folklore" (149). Interessant is de nadruk op "the interplay" tussen officiële "government sponsored folklore and unofficial folklore" (151) in socialistisch Bulgarije. Syncretische vormen tonen aan dat de dichotomie van 'officiële' en 'niet-officiële' folklore te simpel is. 'Authentieke' folklore-uitingen bij festivals ter gelegenheid van vieringen van de communistische partij worden (we moeten nu waarschijnlijk schrijven: werden?) gebruikt als ideologische bevestigingen van de harmonie van de natie. Daarnaast is in Bulgarije een hele tegencultuur opgebloeid die geconcentreerd is rond bruiloften bestaande uit nieuwe vormen van dans en vooral muziek, beide genegeerd en gestigmatiseerd door de officiële

folkloristen. Zigeuners spelen hierin een hoofdrol en zelfs is uit hun rangen een nationale ster afkomstig: Ibrjam Hapazov (nu – waarom verwijst Silverman niet naar de ‘bulgarificatie’? – Ivo Papazov geheten). De nieuwe liederen verspreiden zich via een cassette-circuit, waarin tenslotte staatsfirma’s toch een rol spelen. De schrijfster concludeert pregnant: “Wedding music is a grassroots movement struggling to be a category” (155).

Maja Povrzanovic biedt een beschrijving van de veranderingen in het Dalmatische *klapa* -zingen, koorzang door enkele mannen. Vroeger was dat vooral voor de lol, maar nu is de ‘klapa’ streng geregisseerd en wordt gepresenteerd in regionale festivals tot en met een soort nationale finale in de Zagrebse Concert Hall. Dit “summarizing symbol” van de Dalmatische identiteit is uit de lokale context gehaald en dient als middel voor nationale roem. Zij interpreteert deze vernieuwingen als gevolg van – met een nieuw begrip – “folklorisation of folklorisme”: de folkloristische betekenis is gegroeid door het verschijnen in folkloristische concoursen en in competities te doen plaatsvinden. Karanovic en Katic signaleren de opbloei van de mei-processies in het noord-Joegoslavische landbouwgebied Vojvodina. Nadat deze in het begin van de negentiende eeuw door de clerus zijn verboden kennen ze sinds kort een revival: mede onder invloed van choreografen en vanwege de belangstelling van massamedia. Lela Rocenovic bespreekt het meiboomritueel in Kroatische gemeenschappen. Zij wijst op de veranderingen in dit ritueel qua vorm en qua betekenis: van lokaal ‘rite de passage’-symbool tot en met de opname van het gebruik in de socialistische 1 mei vieringen.

De bijdragen van de Joegoslavische auteurs tonen het sterke bijna (West-)europese en zeker op het christendom gebaseerde volkskundige erfgoed in een deel van de Balkan. De niet-Ottomaanse grensstreek van Kroatië en Vojvodina heeft dergelijke cultuuruitingen geconserveerd. In de nieuw gevestigde staten is na de tweede wereldoorlog het folkloristische element vooral door tv-belangstelling telkens opnieuw benadrukt en heeft het folkloristische repertoire nieuwe betekenissen gekregen. De artikelen tonen een moderne benaderingswijze van problemen van continuïteit en verandering in de volkskundige domeinen.

De laatste bijdrage is van Pentikäinen en (postuum) Dömötör. Zij behandelen gevallen van toverij in het Hongaarse dorp Drávasztára, bewoond door een Kroatische minderheid. Het verslag van de terminologie en het repertoire van twee oude contemporaine tovenaars toont hoe etnische groepen, reeds generaties lang wonend in een ander land, in staat zijn archaïsche vormen, die in ‘het moederland’ al lang zijn verdwenen, te bewaren. Vanzelfsprekend zijn begrippen en gedragswijzen van de ‘nieuwe’ omgeving in het ‘pure’ verschijnsel binnengeslopen.

De hele bundel is zelf vol van syncretismen en onderscheidingen. We vinden weloverwogen theoretische benaderingen naast meer eclectische interpretaties. Vooral ook de etnografische voorbeelden-tonen-de-dynamiek-van-volkskundige-thema’s. — P. Meurkens, Instituut voor Culturele en Sociale Antropologie, KU Nijmegen.

Grijzenhout, Frans. *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780–1806.* Zwolle: Waanders, 1989. (Kunsthistorische reeks, 3). 215 p., 151 ill.; f 49,50; ISBN 90-6630-183-x.

In dit aan de Vrije Universiteit verdedigde, kunsthistorische proefschrift geeft de auteur een fraai overzicht van feesten met een politiek karakter in Nederland in de jaren 1780-1806, in het bijzonder de door de patriotten en de tijdens de Bataafse Republiek gevierde feesten. Daarmee betreedt hij een vrijwel onontgonnen terrein. De aandacht van de auteur gaat in hoofdzaak uit naar de beeldtaal van deze feesten, naar hun uiterlijke vormgeving en naar de voor deze gelegenheden vervaardigde versieringen. De leidende vraag in het onderzoek was inhoeverre de patriotse en de Bataafse iconografie, toegespitst op die van de feestviering, een eigen, oorspronkelijk karakter had. Dit impliceerde een benadering waarin de patriotse en de Bataafse feesten behalve onderling ook vergeleken werden met eerdere politieke feesten tijdens de Republiek en met gelijktijdig in Frankrijk gevierde feesten. De auteur vond zijn materiaal in afbeeldingen van deze fees-

ten, in bewaard gebleven ontwerpen voor daarbij gebruikte versieringen en in beschrijvingen in o.a. kranten, tijdschriften en verhandelingen.

Bij de patriotse feesten onderscheidt de auteur een tweetal typen: enerzijds besloten feesten in de vorm van een diner, bijvoorbeeld ter herdenking van de slag bij de Doggersbank of om de in 1785 gesloten alliantie met Frankrijk te vieren, anderzijds publieke feestelijkheden van de patriotse exercitiegenootschappen (parades, de plechtige overhandiging van een vaandel of trommel) en in de jaren 1786-1787 de openbare eedsaflegging door de nieuwe stadsbesturen. De auteur laat zien dat deze feesten naar de vorm teruggrijpen op voorbeelden uit het verleden, zoals feestmaaltijden ter ere van aanzienlijke personen en het optreden van de schutterij. Ook het iconografisch programma, zichtbaar op tafelstukken, wanddecoraties en afbeeldingen op vlaggen, borduurt voort op eerdere tradities. Verwijzingen in positieve zin naar de stadhouder en de daarmee geassocieerde publieke kerk ontbraken vanzelfsprekend, maar voor het overige was de patriotse iconografie weinig origineel. Dat geldt ook, zij het in ander opzicht, voor de Bataafse feesten, zoals de oprichting van vrijheidsbomen, de feesten bij de viering van het herstelde verbond met Frankrijk in 1795 en van de aanneming van de Staatsregeling in 1798. Deze waren min of meer door de Franse revolutionaire symboliek geïnspireerd en, zo gezien, eveneens weinig oorspronkelijk; wel weken zij op sommige onderdelen af van de Nederlandse traditie van politieke feesten. Het revolutionaire elan neemt aan het begin van de negentiende eeuw snel af. Anders dan de patriotse feesten, die gericht waren op het herstel van oude gewestelijke en stedelijke privileges, streefden de organisatoren van de Bataafse feesten naar het behoud van het na 1795 bereikte bestel en naar nationale verzoening. De iconografie van de feesten krijgt in deze jaren steeds meer een gematigd, traditioneel karakter en effent, ook na het kortstondig koningschap van Lodewijk Napoleon, de weg voor de nieuwe generatie oranje-feesten van het koninkrijk der Nederlanden na 1813. Al levert dit onderzoek, vanuit de vraagstelling van de auteur, een negatief resultaat op, voor het boek als geheel kan men niet anders dan grote bewondering hebben. Het bevat een schat aan gegevens, juist over het aspect van de vormgeving, dat in volkskundig onderzoek naar feesten nogal eens onderbelicht blijft. Openbare feesten in Nederland zijn nu voor geen periode zo gedetailleerd onderzocht als de onderhavige. Het zal niet gemakkelijk zijn de auteur te evenaren. – J. Helsloot.

Jong, S. de. *17de eeuwse landelijke bouwkunde in Amstelland. Een analyse van een aantal bouwbestekken, afrekeningen en contracten van agrarische gebouwen.* Arnhem: Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, 1989. (SHBO-monografieën, 8). 62 + (51) p., 4 krt., 2 tab., talrijke bouwkundige tekeningen en plattegronden; f 27,50; ISBN 90-70103-09-5.

In het archief van het Amsterdamse Sint Pieters- of Binnengasthuis (thans in het Gemeentearchief in Amsterdam) bevinden zich vijftien zeventiende-eeuwse bouwbestekken. Ze hebben betrekking op de bouw of de vervanging van boerderijen, een stal en een hooihuis in het gebied ten zuiden van Amsterdam, in opdracht van de regenten van het gasthuis. Eén van de bestekken werd in 1976 door P. Wiersma gepubliceerd. De overige veertien zijn nu door De Jong uitgegeven. Behalve een integrale weergave van de teksten geeft hij een gedetailleerde beschrijving van de bestekken met reconstructietekeningen van de gebouwen. Aparte hoofdstukken zijn verder gewijd aan constructies en materialen en aan de inrichting en functie van de verschillende ruimten in de boerderijen.

Al eerder, in 1985, analyseerde De Jong vier boerderijbestekken uit de Schermer en één uit Egmond aan de Hoef. Bronnen voor de kennis van de zeventiende-eeuwse landelijke bouwkunst zijn schaars. Vaak kan het onderzoek alleen steunen op, soms onduidelijke, bouwsporen. De spaarzaam overgeleverde bestekken uit deze periode zijn daarop een waardevolle aanvulling. Door de publicatie van de tot nu toe gevonden Noordhollandse bestekken is nu een completer beeld ontstaan van de zeventiende-eeuwse boerderijbouw ten noorden en ten zuiden van het IJ. – E. Doelman.

Kaiser, Hermann. *Das alltägliche Brot. Über Schwarzbrot, Pumpernickel, Backhäuser und Grobbäcker. Ein geschichtlicher Abriss.* Cloppenburg: Stiftung Museumsdorf Cloppenburg / Niedersächsisches Freilichtmuseum, 1989. 127 p., c. 150 ill.; DM 14,80; ISBN 3-923675-18-6.

Dit boek is uitgegeven ter gelegenheid van een tentoonstelling over het dagelijks brood in het openluchtmuseum van Cloppenburg. De reusachtige, grove roggebroden van zo'n twintig à dertig pond (ook wel 'Pumpernickel' genaamd) die buitenlandse reizigers al eeuwenlang met afschuw hebben vervuld – zo zeer zelfs dat het gebruik ervan door sommigen als typerend werd gezien voor de 'barbaren' die ze aten –, werden in Nedersaksen van de zestiende tot in de twintigste eeuw toe meerdere keren per dag in grote hoeveelheden genuttigd. Daarom is dit type brood, en niet het complete broodassortiment waaraan we heden ten dage gewend zijn, in het boek centraal gesteld.

De uitgave kan beschouwd worden als de geschiedenis van het roggebrood in de lage landen tussen de Eems en de Weser. De hoofdstukken zijn niet chronologisch, maar thematisch geordend. Dit heeft als bezwaar dat sommige hoofdstukken nog al op zichzelf zijn komen te staan, omdat het verband tussen de thema's niet duidelijk is, of althans niet aangegeven wordt. Het enige bindende element is: het gaat over roggebrood.

In het boek komen onderwerpen aan de orde als: het bakken van het roggebrood, de gereedschappen die erbij gebruikt zijn, de bakhuisjes, bakovens, de verschillen tussen het zelf bakken en het ambachtelijke bakken, maar ook zaken die ermee in verband staan of er een gevolg van zijn, zoals belastingen op het gemaal en op het brood, hongersnoden, het wonen in de bakhuisjes e.d. Voorbeeldig is vooral het hoofdstuk waarin de deegbereiding, het bakproces en de gereedschappen voor het broodbakken thuis worden verwoord en in beeld gebracht. Dit gebeurt niet alleen met veel aandacht voor details, maar er wordt, met name wat de voorwerpen betreft, ook recht gedaan aan verschillen in de tijd en verschillen per regio. Voor het boek is een veelheid aan verschillende typen bronnen gebruikt: voorwerpen, boedelinventarissen, rekeningen, ego-documenten en andere geschreven bronnen, alsook een grote hoeveelheid beeldmateriaal. Door het laatste op ruime schaal en verantwoorde wijze in het boek op te nemen is het ook visueel een aantrekkelijke uitgave geworden. – Zoijen Jobse.

Kiernan, V.G. *The duel in European history. Honour and the reign of aristocracy.* Oxford: Oxford University Press, 1988. xi + 348 p., 16 ill.; £ 25,-; ISBN 0-19-822566-0.

Een onderzoeker die een hekel heeft aan zijn onderwerp, zoiets komt vaak genoeg voor. Wat veel zeldzamer is dat de auteur die afkeer nog eens meer dan duidelijk maakt. Aan het eind van zijn boek spreekt Kiernan bijvoorbeeld over de 'fundamental irrationality' van het duel. Af en toe was er wel eens een man die een principe verdedigde, maar zulke uitzonderingen gingen verloren in een 'welter of meaningless scimmages'. Het was merendeels 'freakishness', een vorm van zelfbestrafing: "Any élite guilty of elevating itself above the level of common humanity is liable to inflict unnatural penalties on itself". Kiernan lijkt weinig begrepen te hebben van alle eergevoelens rond het duel. Ook heeft hij weinig op met de aristocratie, een klasse 'which never truly grows up'. Aan de 'weaker sex' schrijft hij zelfs een instinctieve 'admiration of power' toe. Tussen al deze, hoogst opmerkelijke, uitspraken vindt de lezer weliswaar een schat aan gegevens over het duel in het vroegere Europa. Kiernans belezenheid is inderdaad indrukwekkend, maar de niet aflatende stroom feiten en feitjes is op het laatst niet meer bij te houden. Dit boek is geen omgevallen kaartenbak meer, het is een leeggestroomd bevolkingsregister. – H.W. Roodenburg.

Landelijke bouwkunst Noord-Brabant. Tekst: E.L. van Olst. Samenstelling: R.A. Peeters, E.L. van Olst en C.S.T.J. Huijts. Arnhem: Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, 1988. (Documentatiemap SHBO, 1). Losbladig: 45 bladen, 23 opmetingstekeningen, 21 foto's, 1 kaart; f 37, 50; ISBN 90-70103-10-9.

Landelijke bouwkunst Noord-Holland. Tekst: E.L. van Olst. Samenstelling: R.A. Peeters, E.L. van Olst en C.S.T.J. Huijts. Arnhem: Stichting Historisch Boerderij-onderzoek,

1989. (Documentatiemap SHBO, 2). Losbladig; 44 bladen, 26 opmetingstekeningen, 21 foto's, 2 kaarten; f 37, 50; ISBN 90-70103-11-7.

Sinds haar oprichting in 1960 zijn door de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek (SHBO) bijna 800 historisch waardevolle boerderijen verspreid over heel Nederland opgemeten en gefotografeerd. Het archief bevat nu ongeveer 4.000 opmetingstekeningen, 66.000 foto's, talrijke archivalische gegevens en literatuur. In 1988 is een begin gemaakt met de uitgave van een reeks documentatiemappen, waarin per provincie een keuze uit de collectie opmetingstekeningen wordt gepubliceerd. Tot nu toe zijn de mappen van de provincies Noord-Brabant en Noord-Holland verschenen. De tekeningen zijn zo gekozen dat een zo volledig mogelijk beeld ontstaat van de in de verschillende streken voorkomende boerderijtypen. Uit de ca. 250 in het archief aanwezige tekeningen uit Noord-Brabant werden er 23 geselecteerd en 26 uit een totaal van bijna 460 uit Noord-Holland. De inleidende tekst bij de tekeningen is geschreven door Ellen van Olst. Zij geeft op grond van gegevens uit het totale SHBO-archief en de literatuur een korte, duidelijke schets van de ontwikkeling van de verschillende boerderijvormen in de betreffende provincie, waarbij foto's en de opgenomen tekeningen als illustratie dienen. Het karakter van de reeks, die in de eerste plaats een materiaalpublicatie is, maakt dat de nadruk in haar beschrijvingen ligt op de typologie. Met verschillende opmerkingen van landbouw- en cultuurhistorische aard, vooral in het deel over Noord-Holland, geeft de schrijfster echter aan dat een typologie geen doel in zichzelf is, maar een eerste stap naar verder onderzoek moet zijn. – E. Doelman.

<Moquerie> *La moquerie. Dires et pratiques.* [Themanummer] *Le monde Alpin et Rhodanien* 1988 nr. 3/4. Grenoble: Centre Alpin et Rhodanien d'ethnologie, 1989. 236 p.; ISSN 0758-4431.

Dit nummer is geheel gewijd aan de spotternij. De artikelen zijn onderverdeeld in drie categorieën die gezamenlijk een zeer breed spectrum bestrijken. In de eerste categorie, 'Moqueries en lieux', komen de meer traditionele in de literatuur of in schriftelijke bronnen vastgelegde uitingen van spottzucht aan de orde. De tweede categorie, 'Moqueries en jeux', behandelt hedendaagse spotternijen die op een tamelijk onschuldige manier een individu of een kleine groep afkomstig uit de lokale samenleving op de korrel nemen. De laatste categorie, "Moqueries en jeu", behandelt spotternijen waaraan een conflictueuze situatie ten grondslag ligt. – Hans van Koolbergen.

Öffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum Ersten Weltkrieg. Hg. Dieter Düding e.a. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1988. (Rowohlts Enzyklopädie / Kulturen und Ideen). 414 p., ill.; DM 24,80; ISBN 3-499-55462-3.

Burgerlijke groepen die streefden naar democratische politieke verhoudingen, naar verenigingsvrijheid en een vrije pers, beschikten in de Duitse staten in de negentiende eeuw tot aan de jaren '70 over weinig ruimte om zich te uiten. Het vieren van openbare feesten, zoals herdenkingsfeesten voor figuren als Gutenberg, Luther en Schiller, feesten van zangers, turners en schutters of ter ere van parlementsleden, bood die mogelijkheid wel. In toespraken, liederen en toasts konden politieke opvattingen worden verkondigd zonder al te grote belemmering door de overheid. De betekenis van deze feesten, waaraan meestal vele duizenden mensen deelnamen, ging echter verder: zij gaven symbolisch gestalte aan de groepsvorming en aan de 'Selbstdarstellung' van de burgerij. Toen deze zich ging identificeren met het keizerrijk, verloren dergelijke feesten hun zin. Vanaf de jaren '60 was het echter de arbeidersbeweging die, onder gelijksoortige voorwaarden als eerder de burgerij, het vieren van feesten aangreep om haar verlangen naar sociale emancipatie en economische veranderingen kenbaar te maken. Deze feesten, maart- (ter herinnering aan maart 1848 en maart 1871, de commune van Parijs) en mei-feesten, feesten ter herdenking van Lasalle en vakbondsfeesten, ontstonden vaak in reactie op van overheidswege georganiseerde feesten zoals vieringen van de verjaardag en van jubilea van de keizer of de herdenking

van de slag bij Sedan, die op hun beurt vaak weer een antwoord waren op de socialistische feesten. Bemoeienis van de staat met openbare feesten kwam overigens al eerder voor, bijvoorbeeld door de Franse overheid in bezet Duits gebied aan het eind van de achttiende eeuw. Ook waren er feesten waarbij sprake was van enige samenwerking tussen vorstenhuis en burgerij, bijvoorbeeld bij de Lutherfeesten en de feesten bij verschillende momenten in de bouw van de Keulse dom.

In zeventien gedegen artikelen geeft deze bundel een min of meer chronologisch overzicht van dergelijke 'politieke' feesten, die nu eens eenmalig waren, dan weer deel uitmaakten van een reeks vieringen, zich in één enkele plaats afspeelden of in verschillende steden tegelijkertijd, vanaf het eind van de achttiende tot het begin van de twintigste eeuw. Burgerlijke carnavalsfeesten, die in de eerste helft van de negentiende eeuw eveneens een latent politieke functie hadden, blijven in de bundel onvermeld. Door de auteurs wordt telkens aandacht geschonken aan de sociale achtergrond van de organisatoren – bij de burgerlijke feesten: rijke kooplui en ambachtslieden, academici – en deelnemers aan de feesten, en aan de elementen waaruit zij waren opgebouwd, zoals optochten, vreugdevuren, bals, feestmalen, concerten en de versieringen. De politiek-sociale spanningen, waarvan de feesten een uitdrukking vormen staan in de bundel centraal; de rol van de feesten in politiek-confessionele verhoudingen komt wel ter sprake, maar neemt een ondergeschikte plaats in. De bundel wordt ingeleid door een samenvattend artikel van Dieter Düding en een artikel over denkbeelden over openbare feesten tijdens de Verlichting en besloten met een bijdrage van Hermann Bausinger over de verhouding tussen openbare en huiselijke feesten en een beknopte bibliografie. De artikelen zijn gebaseerd op gedrukte bronnen, archivalia en literatuur. – J. Helsloot.

Op weg naar het jaar 2000. [I:] *De Nederlandse huisvrouw. Feitenreportage.* [II:] *Het Nederlandse interieur. Fotoreportage.* [III:] *De Nederlandse huisvrouw, 20 jaar later.* Amsterdam: Aselect, 1985. I: 196 p., talr. tab.; II: 106 p., ca. 600 foto's; III: 28 p., foto's, tab.; f 400,-.

Sommige marktonderzoeken dreigen ten onrechte aan de aandacht van de wetenschappelijke onderzoekers te ontsnappen. Dit komt ten dele omdat er bij verschijning van de rapportage via de daarvoor gebruikelijke kanalen onvoldoende bekendheid aan wordt gegeven; voor een ander deel is het een gevolg van de hoge prijs van de uitgaven, waarin behalve de kosten van publicatie ook de onderzoekskosten worden doorberekend. Op dit onderzoek, dat al in 1984 werd uitgevoerd, zijn we pas heel recent geattendeerd. Het bevat een schat aan informatie voor elke onderzoeker wiens aandachtsterrein hetzij op het gebied van de huishoudelijke arbeid ligt, hetzij op de vrouw gericht is. Verder is er veel cijfermateriaal in te vinden over de aard en de omvang van de tijdsbesteding van de huisvrouw, zoals haar bemoeienissen met de voeding, kleding, de huisinrichting en dergelijke. Ook zijn er bepaalde trends in de huishoudelijke bezigheden uit af te leiden. Dit is meer omdat er in 1964 een soortgelijk onderzoek met een identieke opzet is uitgevoerd (t.w. *De Nederlandse huisvrouw*. Eindhoven: Philips Nederland, 1966,). Evenals in het eerste onderzoek bevat ook deze uitgave een fotoreportage van de huisinrichting in Nederland, waardoor de ontwikkelingen die zich in de periode 1964-1984 op dit gebied hebben voltrokken waarneembaar zijn. In het derde deeltje wordt een samenvatting van de belangrijkste conclusies gegeven. – Jozien Jobse.

Schmidt, Anke. *Der Zinngießer und seine Kunden. Artland, Altlandkreis, Bersenbrück, angrenzende Gebiete.* Cloppenburg: Stiftung Museumdorf Cloppenburg / Niedersächsisches Freilichtmuseum, 1989. (Materialien zur Volkskultur nordwestliches Niedersachsen, 14/15). 2 delen. 312 en 336 p.; talr. ill., krt. en graf.; ISBN 3-923675-20-8 en 3-923675-21-6.

In de jaren 1978-'81 werd in de streek Bersenbrück in Niedersachsen door het openluchtmuseum in Cloppenburg een zeer uitputtende inventarisatie gehouden van oude voorwerpen die zich nog in partikulier bezit bevonden. In sommige gemeenten werden daarvoor zelfs praktisch huis aan huis de bewoners benaderd. Het resultaat van deze inventarisatie is dat men in Cloppenburg nu de beschikking heeft over een uitgebreide dokumentatie (foto's en gestandaardiseerde beschrijving)

van meer dan 12.000 afzonderlijke voorwerpen. Twee categorieën vormden daarvan het leeuwedeel: meubilair (4500 stuks) en tin (6029 stuks).

Deze voorwerpen vormen de basis voor een aantal onderzoeken die in Cloppenburg uitgevoerd werden (en nog worden) en die alle tot doel hebben niet alleen de gevonden voorwerpen zelf te analyseren maar ze tegelijkertijd met behulp van aanvullende bronnen in een historische context te plaatsen. Daarnaast is men, gestimuleerd door de resultaten die met het materiaal uit Bersenbrück behaald werden, ook begonnen om voorwerpen uit andere streken op dezelfde wijze te verzamelen.

Anke Schmidt heeft de grootste groep, de tinnen voorwerpen, tot onderwerp van studie uitgekozen. De oudste verzamelde voorwerpen stammen uit het eerste kwart van de achttiende eeuw, de jongste uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Schmidt concentreert zich in deze studie op de activiteiten van de producent van dat voorwerp, de tingieter. Ook de klant die uiteindelijk het produkt kocht krijgt echter enige aandacht. Aan de produktiekant wordt op een zeer gedetailleerde wijze het gehele proces gevolgd dat de ruwe grondstof tin doorloopt voordat het als kan, bord en lepel aan de man gebracht kan worden. Hierbij komen onderwerpen aan de orde als: de werkplaats, legeringen, gietvormen, versiering van de tin en de verkooppraktijken. Uit een analyse van de merktekens, die bij meer dan 70% van de voorwerpen achterhaald konden worden, bleek dat de producenten van het tin voor het grootste gedeelte in Bersenbrück zelf hebben gewoond. Import van buiten de streek vormde een duidelijke minderheid in het materiaal. Naast de woonplaats van de tingieters behandelt Schmidt ook hun organisatie en de positie die de tingieter in de Bersenbrückse samenleving innam. Hierbij dient de geschiedenis van de tingietersfamilies Bahlmann en Hölscher als voorbeeld.

Naast het verloop van de productie en de verkoop van de tinnen voorwerpen heeft Schmidt ook aandacht voor de plaats die het tin in het huishouden in de periode tussen 1700 en 1900 innam. Ze gebruikt daarvoor in de eerste plaats de Cloppenburgse collectie. De resultaten werden echter aangevuld met gegevens uit voornamelijk boedelbeschrijvingen, testamenten en verkooplijsten. Het bleek dat er in de loop van de twee bestudeerde eeuwen niet alleen een grote verscheidenheid is geweest aan typen en vormen, maar ook dat het tinnen voorwerp van functie veranderde. In de achttiende eeuw zijn de meeste tinnen voorwerpen nog gewone gebruiksvoorwerpen, in de negentiende wordt tin nog voornamelijk gebruikt als siergoed. – Hans van Koolbergen.

Snoek, G.J.C. *De eucharistie- en reliekverering in de middeleeuwen. De middeleeuwse eucharistie-devotie en reliekverering in onderlinge samenhang.* Amsterdam: VU Uitgeverij, 1989. (Proefschrift Vrije Universiteit). (8) + 434 p.; ISBN 90-6256-854-8.

De probleemstelling in deze dissertatie is helder: heeft er tussen de devotie tot de eucharistie en die tot de relieken een samenhang bestaan, en zo ja, welk verband is er?

Na een schets van ontstaan en ontwikkeling van de christelijke reliekencultus (11-32) en van de ontwikkeling van de eucharistie (33-64) wordt een uitgebreide inventarisatie geboden van devotionele praktijken rond relieken en eucharistie (m.n. de hostie) waarbij na een gescheiden presentatie steeds wordt gewezen op samenhang en overeenkomst in rituele vormgeving. Het accent ligt qua periode op de middeleeuwen, maar ook het laat-antieke tijdvak krijgt veel aandacht. Het scala aan devotionele praktijken dat aan de orde wordt gesteld is zeer breed: praktijken thuis, op reis, individueel en collectief, binnen en buiten de kerk, geconcentreerd rond bepaalde momenten zoals sterven en begraven en het afleggen van de eed. Bijzonder informatief is het gedeelte dat handelt over de *humiliatio* en de *clamor*, en uitgebreid wordt in het spoor van Nussbaum stilgestaan bij het opbergen van relieken en hostie. Een laatste deel omvat praktijken zoals het bezoeken van relieken en de eucharistie, de processie (reliken- en sacramentsprocessie), de toning en het zegenen.

De studie omvat een schat aan materiaal over genoemde thema's en ieder die zich op welke wijze ook bezig houdt met rituelen in de middeleeuwen zal in het rijke notenapparaat (1985 no-

ten!) veel van zijn of haar gading vinden. Hierbij dient wel te worden aangetekend dat de inventarisatie duidelijk beperkingen kent. Zo is in tegenstelling tot studies van Nussbaum, Kötting, Kroos en R. en L. Kriss-Rettenbeck de materiële cultuur nauwelijks in het onderzoek betrokken.

Ten aanzien van de eigenlijke vraagstelling moet worden opgemerkt dat behalve de, terecht, constatering dat er een duidelijke overeenkomst bestaat tussen praktijken met relieken en die met de eucharistie, die samenhang maar op zeer beperkte wijze nader wordt uitgewerkt. Het accent ligt bijna volledig op een inventarisatie. Hoogstens wordt aangetoond dat devotionele praktijken en vormen rond relieken voorafgingen aan soortgelijke bij de eucharistie, en dat er in veel gevallen sprake is van een overbrenging van vormen van omgaan met relieken naar praktijken met de eucharistie.

Na lezing van dit werk vraag ik me af of het verwijt gedaan in de inleiding aan het adres van auteurs zoals Delehay, Kötting, Fichtenau, Bousset, Heinzmann dat ze nauwelijks oog hebben voor het verband dat Snoek als uitgangspunt voor onderzoek neemt, terecht is. Ik denk enerzijds dat de invalshoek bij bedoelde auteurs anders is (het gaat óf om reliekencultus, óf om de eucharistie), en anderzijds dat het bedoelde verband voor hen bijna vanzelfsprekend is, zo vanzelfsprekend dat het hoogstens terloops aan de orde komt in hun studies. Bij studies over *sacramentalia* zie je dan ook hoe bijna altijd relieken en eucharistie aan de orde komen (vgl. bijvoorbeeld studies van Franz en Scribner). Nieuw zou nu een nadere uitwerking, en interpretatie, van dit verband zijn, en juist daar komt deze studie nauwelijks aan toe. – P.G.J. Post.

Stereotypvorstellungen im Alltagsleben. Beiträge zum Themenkreis Fremdbilder – Selbstbilder – Identität. Festschrift für Georg R. Schroubek. Hg. von Helge Gerndt. München: Münchner Vereinigung für Volkskunde, 1988. (Münchner Beiträge zur Volkskunde 8). 237 p., ill., tab.; DM 27,- (leden en studenten DM 18,-); ISBN 3-926844-07-8.

Bij het beschrijven van voorstellingswerelden bevindt de volkskunde zich nog in de fase waarin het werkterrein voorzichtig wordt afgetast, stelt Helge Gerndt in de inleiding bij dit Festschrift voor de Münchner volkskundige Georg Schroubek. Een verwijnd begrippenapparaat ontbreekt voornamelijk. Ook het begrip 'stereotype' is verre van vastomlijnd: in dit boek wordt het gehanteerd als "Gegenstück zu bestimmten kulturellen Ausdrucksformen (...) die wir in wesentlichen Merkmalen als 'erstarrt' empfinden" (p. 10-11). De negentien bijdragen dienen dan ook in de eerste plaats om de reikwijdte en de vruchtbaarheid aan te tonen van het onderzoek naar het vóór-komen van stereotypen in het dagelijks leven.

Twee bijdragen houden zich in elk geval *niet* bezig met stereotypen, hoe ruim ook gedefinieerd. Elfriede Grabner geeft een overzicht van de herkomst van etnografische motieven in verhalen van de schrijver Hans Watzlik (1879-1948), voor zover die zich afspelen in het Böhmerwald op de grens van Beieren en Bohemen; Reinhard Haller verschaft statistische gegevens met betrekking tot Boheemse immigranten in het Beierse district Regen in de eerste helft van de vorige eeuw. Stereotiepe voorstellingen van of over Beieren of Bohemen blijven buiten beschouwing.

De overige zeventien artikelen behandelen bijna zonder uitzondering stereotypen met betrekking tot etnische, religieuze of sociale bevolkingsgroepen in Midden-Europa, met een nadruk op de negentiende eeuw. Beelden van joden, Balkanvolkeren, arbeiders, Duitsers in het algemeen, Pruisen en Beieren in het bijzonder, protestanten, katholieken, het feestende volk, negers en schoorsteenvegetjes uit Savoye passeren de revue. Stereotypen ten aanzien van de vrouw komen aan bod in het artikel van Barbara Zinke over de kinderboeken van Michael Ende, terwijl Hermann Bausinger, die de relatie tussen naamgeving en stereotypering onderzoekt, het benoemen van volkeren, van individuen en van wasmiddelen op één hoop veegt.

De meeste artikelen zijn case-studies van een zeer beperkte strekking. Stereotypen worden aangewezen, beschreven, en daar blijft het bij; af en toe worden moralistische vermaningen toegevoegd. De theoretische implicaties zijn doorgaans zeer gering. Er is nauwelijks aandacht besteed aan vragen naar het functioneren van stereotypen: hoe ontstaan ze, op wie worden ze

toegepast, waardoor treden modificaties op, hoe verdwijnen ze weer? Een uitzondering vormt het artikel van Herbert Strauss (*Abwehr von Stereotypen und Diskriminierungen: Dilemmas der jüdischen Selbstverteidigung*, 33-43). Strauss koppelt de hardnekkigheid van antisemitische voorstellingen aan de effectiviteit van nationalistische argumenten in de politieke strijd. Waar die effectiviteit groot is, werpen goedbedoelde pogingen het joodse imago middels voorlichting te verbeteren in de regel geen vrucht af, en moeten andere methoden worden aangewend.

Tegenover dit artikel staan in negatieve zin de bijdragen van Walter Hartinger, Hans Schuhladen en Béla Gunda. Na bepaalde stereotypen gesignaleerd te hebben – de arbeider als onderhuurder en als drinkbroer, München's 'Italianità' en de Hongaarse Duitser als klompendrager – worden gegevens verstrekt die de respectieve stereotypen ondersteunen dan wel weerleggen, echter zonder dat over het stereotype als zodanig gesproken wordt.

Jammer is dat geen enkele auteur zich buigt over de vraag naar de mate waarin stereotypen hun eigen werkelijkheid creëren. Gingen gestigmatiseerde groepen ertoe over om mede aan het stereotype hun identiteit te ontlenuen of niet? Ook is jammer dat weinig aandacht wordt besteed aan de relatie tussen 'Selbstbild' en 'Fremdbild'. De ondertitel van de bundel suggereert toch dat het stereotype ook vanuit dergelijke hoeken wordt belicht. Tenslotte wordt in geen van de artikelen ingegaan op de principiële vraag naar het onderscheid tussen stereotype en typering. Is het wel mogelijk om van een bepaalde groep een beeld te ontwerpen, zonder dat stereotypen in het leven worden geroepen?

Of de bestudering van stereotypen in de Europese cultuur met de verschijning van deze bundel veel heeft gewonnen, valt te betwijfelen. De meeste bijdragen hebben een al te vrijblijvend karakter. Het Festschrift voor Georg Schroubek is in de eerste plaats een bundeling wetenswaardigheden. De prijs van het boek is zeldzaam vriendelijk. – István Bejczy, Katholieke Universiteit Nijmegen.

Sturm, J.C. *Een goede gereformeerde opvoeding. Over neo-calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950), met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties.* Kampen: J.H. Kok, 1988. 283 p., ill.; f 39,50; ISBN 90-242-5430-2.

Over een cultureel verschijnsel als de gereformeerde jongelingsvereniging is door historici nog betrekkelijk weinig geschreven. Toch zijn vanaf het eind van de negentiende eeuw tot aan de jaren vijftig van de twintigste eeuw tienduizenden gereformeerden tussen hun zestiende en vierentwintigste jaar van een dergelijke vereniging enkele jaren lid geweest. Wat waren dat voor verenigingen en waaruit bestonden hun activiteiten? Op dergelijke vragen geeft de auteur in het derde en laatste deel van dit aan de Vrije Universiteit verdedigde proefschrift, gewijd aan theorie en praktijk van de gereformeerde opvoeding tussen 1880 en 1950, een begin van een antwoord. Als invalshoek heeft hij niet één of meer van de honderden plaatselijke verenigingen genomen, die er hebben bestaan, maar de in 1888 opgerichte landelijke 'Nederlandsche Bond van Jongelings-vereeningen op gereformeerden grondslag'. Mede aan de hand van een groot aantal treffende citaten van uitspraken van gereformeerde voormannen, gedaan tijdens bijeenkomsten van de bond of in brochures, laat hij zien dat intellectuele vorming het hoofdoel van deze verenigingen was. Op de bijeenkomsten, die buiten het zomerseizoen wekelijks of tweewekelijks werden gehouden, hield doorgaans een van de leden een inleiding over een godsdienstig of historisch onderwerp, waarna daarover van gedachten werd gewisseld. Na de pauze had de bijeenkomst een meer ongedwongen karakter en werd bijvoorbeeld een gedicht voorgelezen. Stof voor hun beradslagen konden de jongelui putten uit de informatieve of beschouwelijke stukken in het bondsblad, het 'Gereformeerd Jongelingsblad'. Op ontspanning waren de jongelingsverenigingen, en ook de later opgerichte verenigingen voor jongens tussen ongeveer twaalf en zeventien jaar en voor meisjes, bepaald niet gericht, al moet het op de jaarfeesten soms vrolijk zijn toegegaan.

In het eerste en tweede deel van zijn boek gaat de auteur in op de achtergronden van deze verenigingen. Hij geeft een overzicht van de geschiedenis van het 'nieuw-gereformeerde' – een term die de auteur gebruikt om het onderscheid aan te geven met meer behoudende groepen gerefor-

meerden – volksdeel en, eveneens ruim geïllustreerd met citaten, van denkbeelden van toonaangevende figuren in gereformeerde kring, zoals A. Kuypers, H. Bavinck, W. Geesink, J. Waterink en hun navolgers, over de opvoeding van de jeugd. Het ging hen erom de jongeren op te leiden tot zelfstandig denkende mensen, die uit vrije wil het goede doen, dat wil zeggen wat God van hen vraagt. Wetten en begrijpen was een voorwaarde voor het geloven. In dat kader oefenden de jongeren zich onderling in het spreken in het openbaar, in het verdedigen van een standpunt en het leveren van kritiek op grond van argumenten. De auteur veronderstelt dat de jongelingsverenigingen, die vooral op het platteland en onder weinig geschoolden hun leden vonden, voor velen een belangrijke mogelijkheid hebben geboden om zichzelf geestelijk te ontplooien. Al werd het uiten van een eigen mening aangemoedigd, de gereformeerde beginselen zelf stonden niet ter discussie. Uit citaten van enkele kritische geluiden blijkt dat het klimaat op de bijeenkomsten door sommigen als benauwend werd ervaren. In de jaren vijftig namen de ledentallen snel af en gingen de verenigingen aan hun eigen succes, de toegenomen mondigheid van de jeugd, ten onder. De auteur plaatst zijn onderwerp tegen de achtergrond van de bredere culturele processen van het streven naar volksverheffing en van de verzuiling, maar haakt met zijn bevindingen niet in op de discussies op deze terreinen van historisch onderzoek. Hij tekent vooral een sfeer en een denkklimaat. Met dit doornemen van talloze geschriften en geschriftjes – de bibliografie van primaire bronnen is uiterst waardevol – heeft de auteur belangrijk werk verricht. Onderzoekers die zich met het functioneren van gereformeerde jeugdverenigingen op plaatselijk of regionaal niveau willen bezighouden, beschikken nu over een kompas waarop zij bij het doornemen van archiefmateriaal of het afnemen van interviews kunnen varen. – J. Helsloot.

Terminologie und Typologie mittelalterlicher Sachgüter: das Beispiel der Kleidung. Internationales Round-table-Gespräch, Krems an der Donau, 6. Oktober 1986. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988. (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, 10). 205 p., 40 ill.; ISBN 3-7001-1461-3.

In 1986 kwamen een aantal wetenschappers gespecialiseerd in middeleeuwse kleding bijeen in het Institut für mittelalterliche Realienkunde in het Oostenrijkse Krems. In een aantal voordrachten, die twee jaar later werden uitgegeven, behandelden zij het woord-zaakprobleem, een van de belangrijkste problemen waarmee de onderzoeker van de materiële cultuur te maken heeft. De methode die zij aanraden om zoveel mogelijk kans te hebben het juiste woord bij het juiste voorwerp te plaatsen is niet opzienbarend. Bijna alle deelnemers hameren op een goed en intensief gebruik van zoveel mogelijk contemporain bronnenmateriaal, waarbij schriftelijk materiaal en afbeeldingen elkaar idealiter zouden moeten aanvullen. Hierbij moet er tegelijkertijd op gelet worden dat de verkregen gegevens in een juiste context geplaatst worden, zowel sociaal als wat plaats en tijd betreft.

De meeste bijdragen zijn van Duitse of Oostenrijkse hand. Een uitzondering is die van Mireille Madou over het middeleeuwse kostuum in de Nederlanden (Das mittelalterliche Kostüm in den Niederlanden, 77-91). Zij constateert in de eerste plaats dat de bestudering van de kostuumgeschiedenis in de Nederlanden (waarmee ze trouwens Nederland en het Nederlands sprekende deel van België bedoelt) fors achterloopt bij die in omliggende landen. Tot nu toe hebben slechts enkele wetenschappers daar een serieuze studie aan gewijd. De onderzoeker die zich dan eindelijk toch op het terrein van de kostuumgeschiedenis waagt, moet volgens Madou bedacht zijn op enkele voor de Nederlandse situatie specifieke problemen, zoals een aanzienlijke beïnvloeding van de terminologie vanuit het Frans, een sterke gelijkenis met het Duits en de aanwezigheid van grote regionale verschillen. De bronnen waar de kostuumhistoricus zich in eerste instantie op zou moeten richten, zijn, naast afbeeldingen, boedelbeschrijvingen (Madou geeft voorbeelden uit Brugge en Leiden), rekeningen en woorden- of conversatieboeken. Van de bruikbaarheid van de laatste bron geeft zij een voorbeeld. In de tweede helft van de veertiende eeuw kwam in Brugge het 'Bouc vanden Ambachte' tot stand, een boekje waarin van een groot aantal beroepstermen de Nederlandse en Franse versie wordt vermeld. Een groot aantal kledingstukken worden hier in een

logische samenhang genoemd waardoor dit boekje een schat aan informatie oplevert. Ten slotte behandelt Madou nog een gedeelte uit het dertiende-eeuwse gedicht 'Vander wive wonderleijcheit' waarin het woord 'cokelbuse' voorkomt. Onbekend bleef wat met deze 'cokelbuse' nu precies bedoeld werd. Het zou zowel een haardracht als een hoofdbedekking kunnen zijn. – Hans van Koolbergen.

Thoen, Erik. *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de - eerste helft 16de eeuw)*. Gent: Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 1988. ([Uitgaven van het] Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 90). 2 bdn., LVI + 1345 p.

De veertiende en vijftiende eeuw worden over het algemeen beschouwd als een lange crisisperiode. In heel West-Europa stortte de economie ineen, bouwlanden werden verlaten, hongersnoden teisterden de bevolking, de Zwarte Dood maakte vele slachtoffers en de bevolkingsdichtheid daalde aanzienlijk.

Dit globale beeld van de laatmiddeleeuwse crisis is de laatste decennia door een aantal studies genuanceerd. Zo is nu bekend dat de pest niet overal een blijvende verwoestende invloed heeft uitgeoefend en dat de crisis niet in alle regio's een even diepgaand effect heeft gehad. De meeste studies beperkten zich tot een aantal deelaspecten van de economische of de demografische ontwikkeling, richtten zich speciaal op de korte-termijn-crisissen of behandelden alleen de stedelijke economie. Aan een kritische toetsing van het totaalbeeld van de laatmiddeleeuwse crisis op de lange termijn, gebaseerd op uitvoerig bronnenonderzoek, is men niet toegekomen. Verwonderlijk is dit niet. Het onderzoek is in hoge mate afhankelijk van de aanwezigheid van bronnen die zich lenen voor statistische bewerking. Voor de late middeleeuwen zijn dergelijke bronnen niet altijd voorhanden. Bovendien is het verzamelen van relevante gegevens een zeer arbeidsintensieve bezigheid.

Erik Thoen heeft zich door deze bezwaren niet laten weerhouden in zijn dissertatie, waarop hij in 1987 in Gent promoveerde, een diepgaand onderzoek te verrichten naar de conjunctuur van de laatmiddeleeuwse landbouweconomie op de lange termijn in Vlaanderen. Daarbij stelde hij zich tevens tot doel een verklaring te vinden voor de laatmiddeleeuwse crisis. Om binnen de grenzen van het menselijk mogelijke te blijven, diende zijn onderzoek uiteraard regionaal beperkt te worden. De keuze van de kasselrijen Oudenaarde en Aalst werd vooral bepaald door de aanwezigheid van voldoende bronnenmateriaal. Een andere beperking was de uitsluiting van de stedelijke economie. Toch komt deze meerdere malen zijdelings ter sprake. In de sterk verstedelijkte samenleving die Vlaanderen in die tijd was, is de invloed van de stad immers niet geheel buiten te sluiten. De behandelde periode strekt zich daarentegen over meer dan twee eeuwen uit. Daardoor werden zowel het eind van de dertiende eeuw, waarin zich al de eerste tekenen van de omslag van de conjunctuur voordoen, als de groeiperiode van de zestiende eeuw in het onderzoek betrokken. De opzet van het boek is thematisch. In vier delen behandelt de auteur achtereenvolgens de demografische evolutie, de prijzen en de lonen, de grondheerlijke en gerechtshoofdelijke politiek van de grootgrondbezitters en machthebbers, en de landbouwproductie en het agrarisch inkomen. In het vijfde deel wordt een synthese uitgewerkt en een poging ondernomen een verklaringsmodel te ontwikkelen.

Ook Thoen komt tot de conclusie dat de veertiende en vijftiende eeuw in Vlaanderen globaal als een periode van economische crisis gekwalificeerd kan worden, maar hij constateert tevens dat de crisis een veel milder karakter heeft gehad dan in andere regio's. Eerdere verklaringen voor dit milde karakter, zoals de opvatting van Slicher van Bath, dat dit veroorzaakt werd door technische vernieuwingen in de landbouw tijdens de crisis, wijst hij van de hand. Ook de bevolkingsevolutie, vaak als de oorzaak of in ieder geval als een van de belangrijkste determinanten van de crisis aangewezen, wordt door Thoen in een ander licht geplaatst. Door de bestudering van de gemiddelde mortaliteit bij de verschillende sociale geledingen, die in tegenstelling tot de abnormale mortaliteit tot nog toe weinig aandacht kreeg, heeft hij kunnen aantonen, dat de evolutie van

deze bevolkingdeterminant grotendeels door het weerstandsvermogen en de levensstandaard van de bevolking werd bepaald. In zijn besluit vervangt hij de vaak monocausale verklaringen van de crisis door een uiterst genuanceerd verklaringsmodel waarin de vele en veelsoortige, soms schijnbaar tegenstrijdige, gegevens over productieorganisatie, inkomens- en bevolkingsevolutie, technische vernieuwingen etc. worden samengebundeld en op een logische manier met elkaar in verband gebracht.

Zonder aan de waarde van zijn conclusies afbreuk te willen doen is mijns inziens het grote belang van de studie van Thoen vooral gelegen in de door hem ontwikkelde methode van onderzoek en in de stimulans die daarvan uitgaat voor de bestudering van en de discussie over de landbouwconomie en de demografie ook buiten Vlaanderen. De verschillende economische en demografische determinanten van de conjunctuur worden door Thoen opgesplitst in een zo groot mogelijk aantal deelfacetten, zoals productie, prijzen en lonen, de evolutie van de lasten, de investeringen, de mortaliteit, nataliteit, fertiliteit en nuptialiteit, waarvan de evolutie in de tijd in afzonderlijke hoofdstukken wordt bestudeerd. Voor zover de bronnen dit toelieten gebeurt dit door kwantificering van de gegevens. De gebruikte 'inductieve methode' maakt het echter tevens mogelijk de impact van allerlei niet kwantificeerbare factoren op een kwalitatieve manier mee te wegen bij de reconstructie van de determinanten. Zo konden bijvoorbeeld de wisselende machtsverhoudingen tussen boeren en heren in het onderzoek worden betrokken.

Essentieel in deze studie is verder de zeer kritische behandeling door de auteur van zijn bronnen. Deze worden altijd geplaatst in de historische en administratieve context waaraan zij hun ontstaan te danken hebben. Dit heeft soms grote gevolgen voor de interpretatie van de gegevens uit deze bronnen. Een sprekend voorbeeld is de interpretatie van de opbrengst van de tienden (d.w.z. de kerkelijke belasting die uit 1/10 deel van de oogstopbrengst bestond). Deze tienden werden tot nu toe door velen als de produktiemeters bij uitstek beschouwd. Door de praktijk van de inning van de tienden kritisch te bekijken (fraudegevoeligheid, verpachting tegen een vaste prijs die niet in relatie stond tot de opbrengst) heeft Thoen hun bruikbaarheid in dit opzicht sterk moeten relativeren.

Hiertegenover staat dat hij een aantal nieuwe bronnen heeft aangeboord die het verlies aan informatie voor een groot deel kunnen opvangen. Vooral de staten van goederen of boedelinventarissen van de buitenpoorters (poorters die buiten de stad leven) van Oudenaarde, die vanaf het eind van de veertiende eeuw in groten getale bewaard zijn, blijken zeer veel informatie te bevatten. Deze bron werd tot nog toe slechts in beperkte mate gebruikt voor het bepalen van de demografische evolutie, zeker wat het platteland betreft. De staten bieden grote mogelijkheden voor de gezinsreconstructie. Verder laten zij toe een direct verband te leggen tussen familie en familiebezit. Een reconstructie van de bedrijfsgrootte en bedrijfsstructuur wordt mogelijk en, aangezien de in het huwelijk verworven goederen worden vermeld, kan ook een inzicht worden verkregen in de investeringen in landaankopen.

Het boek van Thoen is in eerste instantie opgezet als een conjuncturele studie van de laatmiddeleeuwse landbouweconomie en niet als een 'histoire des paysans', waarin gegevens van velerlei aard over het platteland en zijn bewoners in een weinig gestructureerde vorm worden gepresenteerd. Gegevens over het religieuze leven van de plattelandsbevolking zal men er bijvoorbeeld tevergeefs in zoeken. Dat wil echter niet zeggen dat het hier gaat om een abstracte economische verhandeling, waarin elk contact met het dagelijkse leven op het platteland ontbreekt. Integendeel. Mede dankzij de gevolgde methode, waarbij de deelfacetten afzonderlijk worden behandeld, bevat dit boek een groot aantal studies over aspecten van het platteland en de plattelandsbevolking die degenen die minder geïnteresseerd zijn in de golfbewegingen van de conjunctuur zullen boeien. Van de vele indringende detailstudies kan ik er slechts enkele vermelden.

In het deel over de landbouwproductie wordt onder meer ingegaan op de vraag welke gewassen men teelde, hoe men dit deed en welke gereedschappen men daarbij gebruikte. Bij ogenschijnlijk kleine details, zoals de vervanging van de sikkel door de pik en het gebruik van de spade bij de grondbewerking, wordt uitvoerig stilgestaan. Terecht, zoals blijkt, want zij hadden grote invloed op de wijze waarop het land werd verbouwd en het voortbestaan van het kleine

boerenbedrijf. Een uitgebreide analyse wordt gemaakt van het vruchtwisselingsstelsel en van de rol die het gewoonterecht in de agrarische maatschappij speelde met betrekking tot de mate van teeltvrijheid die de boeren genoten. De gemeenschap kon namelijk deze vrijheid beperken door middel van 'Flurzwang', dat wil zeggen door toepassing van een gemeenschappelijke vruchtwisseling op de akkers van het dorp. Verrassend is te zien dat men toch over vrij veel mogelijkheden beschikte om dit starre systeem te kunnen doorbreken. Thoen komt dan ook tot de belangwekkende conclusie dat het gewoonterecht slechts een beperkte hinderpaal heeft gevormd voor de teeltvrijheid en dat aanpassing aan de economische noden mogelijk was.

De fundamentele verklaring van de verschillende economische en sociale mechanismen is een van de belangrijkste doelstellingen van de auteur. Daarbij laat hij zich echter niet alleen leiden door het optreden van abstracte economische krachten, maar hecht hij veel waarde aan de factor mens. Temidden van de verhandelingen over lonen en prijzen, landbouwproductie en agrarisch inkomen staat een deel dat gewijd is aan de rol van de heren op het platteland. Het waren deze heren die de verschillende lasten aan de boeren oplegden en de pachtprijzen vaststelden. De ontwikkelingen op dit gebied waren dus in hoge mate afhankelijk van hun inkomstenpolitiek. De noden van kerkelijke en wereldlijke heren liepen niet altijd parallel en ook de mogelijkheden die zij hadden om hun dalende inkomsten te verhogen waren vaak heel verschillend. In dit verband toont Thoen aan, dat de macht van de adel door een bewuste politiek van het centrale gezag aan het begin van de veertiende eeuw al zo sterk was uitgehold, dat deze heren er meestal niet meer in slaagden adequaat op hun verslechterende inkomstsituatie te reageren.

Binnen de vaststelling van de inkomsten uit het grondbezit heeft de opkomst van de percelenpacht een essentiële rol gespeeld en Thoen wijdt daarom een uitgebreid hoofdstuk aan deze pachtvorm. Deze pachten konden in tegenstelling tot de cijzen regelmatig worden verhoogd. De mate waarin zij verhoogd werden en dus voor de boeren belastend waren was afhankelijk van de beslissing van de heer. Bij de inning kon hij matiging betonen en uit verschillende voorbeelden blijkt dat niet elke heer in tijden van crisis het onderste uit de kan heeft kunnen of willen halen. Thoen toont met deze analyse aan, dat de pachtprijzen niet als het eenvoudige resultaat beschouwd mogen worden van een doorzichtig vraag- en aanbodsysteem, maar dat zij ook het product waren van de menselijke reactie. Daarmee degradeert hij de pachtprijzen, evenals de verpachte tienden, tot gebrekkige meetinstrumenten van de conjunctuur van de landbouweconomie.

Het boek van Thoen is om vele redenen als een voorbeeldstudie te beschouwen, waarvan het belang dat van een regionale verhandeling verre overstijgt. Het is daarom te prijzen dat het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis deze dissertatie zo snel heeft uitgegeven. De studie kan echter ook een zenelijke bijdrage leveren tot de bestudering van de laatmiddeleeuwse landbouwcrisis elders in Europa. Ik sluit me daarom graag aan bij de wens die in het woord vooraf wordt uitgesproken, dat een vertaling in een grotere Europese taal spoedig moge volgen. – Ellen Palmboom, PJMI, afd. Naamkunde.

Working class and popular culture. Papers presented to the Fifth British-Dutch Conference on Labour History. Ed. Lex Heerma van Voss and Frits van Holthoorn. Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1988. (IISG Studies + Essays, 11).; 248 p., ill.; f 34, 65; ISBN 90-6861-024-4.

Het tweejaarlijkse Engels-Nederlandse congres over arbeidersgeschiedenis was in 1986 gewijd aan de arbeiderscultuur in beide landen in de negentiende en twintigste eeuw. Deze bundel bevat de teksten van zestien bijdragen aan het congres, negen van de hand van Nederlanders en zeven van Engelsen. In hun inleiding wijzen Heerma van Voss en Van Holthoorn erop dat de Engelse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw een meer uitgesproken karakter had dan in Nederland. Dit verschil zou kunnen verklaren waarom in het Engelse onderzoek doorgaans de arbeiderscultuur als zodanig centraal staat, terwijl in Nederlandse studies het accent ligt op de, archivalisch beter gedocumenteerde, pogingen de cultuur van arbeiders te veranderen, op het beschavingsoffensief. In deze bundel worden door Nederlanders facetten van het offensief behandeld in artikelen

over de opvattingen van artsen in de tweede helft van de negentiende eeuw over de lichamelijke en geestelijke toestand van schoolkinderen, over de inspanningen in dezelfde periode van een woningbouwvereniging in de Amsterdamse Jordaan, over de herhuisvesting van Joodse arbeidersgezinnen in Amsterdam-Oost in de jaren '30, en over het opvoedingsprogramma voor arbeidersjongens en -meisjes van de katholieke Mater Amabilis- en Pater Fortis-scholen in de jaren '50 van de twintigste eeuw. Dat het beschavingsoffensief niet alleen van hogerhand kwam, laat een bijdrage zien over arbeiderstoneel in Vlissingen tussen 1875 en 1928. De meer radicale, vrij-socialistische arbeiders preekten verzet tegen de burgerlijke cultuur, maar de sociaal-democraten trachtten zich deze veeleer eigen te maken. In dat opzicht vertoonde hun doelstelling enige overeenkomst met het liberale offensief aan het eind van de negentiende eeuw.

Van Engelse zijde wordt het eigen karakter van de arbeiderscultuur benadrukt in bijdragen over de denkbeelden van Robert Owen en zijn aanhangers over voor arbeiders betamelijk gedrag, over volkscatholicisme in enkele New Yorkse arbeiderswijken omstreeks de eeuwwisseling en over de beleving door arbeiders van voetbal dat, anders dan wel gedacht, steeds een gewelddadig karakter heeft gehad. Toch komt ook in deze artikelen het beschavingsoffensief ter sprake, maar dan gezien vanuit de arbeiderscultuur die zich daartegen verzet of het probeert aan te passen aan de eigen waarden en gewoonten. Dat blijkt ook uit artikelen over het voortbestaan van veel kermissen in Engeland, ondanks pogingen ze af te schaffen, en over de succesvolle strijd van Engelse arbeidersclubs in de tweede helft van de negentiende eeuw om in hun eigen lokalen alcoholische dranken te mogen schenken. Zonder specifiek in te gaan op deze wisselwerking tussen typen culturen geven enkele Nederlandse auteurs eveneens een beeld van de arbeiderscultuur als zodanig, in bijdragen over het straatleven in enkele arbeidersbuurten in Leiden in het begin van deze eeuw, over het vergeleken met andere sociale lagen hoge drankgebruik en hoge kindertal van arbeiders, in resp. de tweede helft van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw, en over de invloed van de invoering van de achturige werkdag in 1919/'20 op de vrijetijdsbesteding van arbeiders.

Beziet men de bundel als geheel, dan valt op dat de meeste artikelen een overwegend beschrijvend karakter hebben, met betrekkelijk geringe reikwijdte. De enige uitzondering is het artikel van Eileen Yeo. Zij onderkent drie fasen in de houding van de overheid en de dominante klassen in Engeland tegenover de arbeiderscultuur, met name op het gebied van de vrijetijdsbesteding. Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw werden de eigen culturele uitingen van arbeiders zoveel mogelijk onderdrukt. Het aanbieden van alternatieve vormen van vermaak door verenigingen en ondernemers was kenmerkend voor de jaren tussen ongeveer 1850 en 1880, terwijl van het eind van de negentiende eeuw tot heden de invloed van de – door de overheid gecontroleerde – vermaaksindustrie (bioscopen, radio, televisie) overheersend is. Al is dit grove schema niet helemaal toepasbaar op de Nederlandse verhoudingen, het zou interessant zijn geweest als op het congres in een Nederlandse bijdrage was gezocht naar oorzaken van eventuele overeenkomsten en verschillen. Ook een artikel over de ontvangst in Nederland van Engelse initiatieven op het gebied van bijvoorbeeld de arbeidersontwikkeling zou op z'n plaats zijn geweest. Dergelijke vragen zijn wel snel gesteld, maar het zoeken van auteurs die daarover willen schrijven is vaak een andere zaak. Met deze specifiek aan arbeiderscultuur gewijde bundel mag men al tevreden genoeg zijn. – J. Helsloot.

Zeeegers, W.J.J.M. *Andere tijden, andere mensen. "De sociale representatie van identiteit"*. Amsterdam: Bert Bakker, 1988. (Proefschrift Universiteit van Amsterdam). 392 p.

De analyse van een omvangrijk corpus contactadvertenties uit de periode 1947-1985 (uit *De Volkskrant*, *Het Parool*, *Trouw* en *De Telegraaf*) lijkt op het eerste gezicht de inzet van dit boek. Na lezing evenwel blijkt hoe het corpus veeleer een wetenschapstheoretische verhandeling over 'de psychologie van verandering' en de verhouding tussen psychologie, sociologie en geschiedwetenschap ondersteunt. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat in eerdere versies van dit proefschrift de verhouding tussen deze wetenschapstheoretische verhandeling en de analyse van de

contactadvertenties er geheel anders uitzag en dat na vele bewerkingen steeds meer corpusmateriaal naar voetnoten, excursen en uiteindelijk naar de drie bijlagen werd overgeheveld.

Een en ander is de compositie van het boek zeker niet ten goede gekomen. Er worden nogal wat alinea's gebruikt om aan de lezer de lijn in de verschillende hoofdstukken duidelijk te maken. Het boek is mede daardoor nogal 'grillig' van aard. Soms is het zeer breedvoerig met vele opsommingen van standpunten, in gebruik zijnde termen en begrippen, dan weer is het snel en 'grof' als met enkele forse penseelstreken ontwikkelingen of standpunten worden neergezet. De conclusies van het boek gaan gelukkig verder dan een oproep tot interdisciplinariteit en de constatering dat er na 1945 sprake is van een individualiseringsproces.

De studie neemt de representatie van identiteit in het leven van alledag als uitgangspunt. Direct verbonden met de contactadvertenties wordt een driedelige schets geboden van een veranderingsproces. Zeegers onderscheidt drie golfstromen: die van na 1945 (gekenmerkt door: geen schoksgewijze verandering, persoon en voorkomen steeds minder gerelateerd aan en geëvalueerd in termen van beschaafdheid en netheid, materiële en financiële voorzieningen spelen steeds een rol van betekenis), die van na 1965 (gekenmerkt door: opkomst samenwonen, opleiding en niveau maken nu deel uit van representatie van identiteit), en die van na 1975 (gekenmerkt door: vorige trends versterken zich, nieuw is dat relatie/verhouding geen gemeenschappelijk huishouden hoeft in te houden, nu komen ook in het vizier: jong en actief als noemer in de identiteitspresentatie en het uitdragen van de seksuele identiteit).

Wat de wetenschapstheoretische verkenning op het grensterrein van psychologie, sociologie en geschiedwetenschap betreft worden er vanuit de psychologie een reeks van samenhangende peilingen gedaan naar het spanningsveld tussen mens(elijk gedrag), cultuur, tijd en identiteit. Hoewel de achterflap in het vooruitzicht stelt dat het boek 'eindigt met een oplossing voor het dilemma tussen psychologie en historische verandering', zou ik niettemin voor een kenschets en balans van deze verkenningen eerder drie van de tien bij deze dissertatie bijgevoegde stellingen willen aanhalen:

1. De menswetenschappen zouden erbij zijn gebaat als hun beoefenaars meer tijd zouden besteden aan het leren kennen van elkaars kennisvelden en productiewijzen dan aan het afbakenen van de onderlinge gebieden.
2. Het individu vormt voorwaarde voor het bestaan van kennis en voorstellingen. Dit betekent niet noodzakelijk dat kennis en voorstellingen in een organisme moeten worden gelokaliseerd. We kunnen met evenveel recht stellen dat mensen aan kennis en voorstellingen deelnemen.
3. Cultuur en personen zijn zowel elkaars producent als elkaars product.

Tot slot zij nog opgemerkt dat waar de auteur-geschiedwetenschap introduceert, een zeer bepaald segment ervan wordt beoogd. Auteurs die hier fungeren zijn Ariès, Duby, Frijhoff, Ginzburg, Huizinga, Le Roy Ladurie, Tuchman en Vovelle. Overigens sluiten enkele lijnen die Zeegers trekt tussen de historische benadering en die van sociale wetenschappen nauw aan bij de belangrijke bundel van H. Gerndt, *Kultur als Forschungsfeld* (1981) waarmee het belang van Zeegers' studie voor de volkskunde op een indirecte wijze is aangetoond. — P.G.J. Post.